

# KİRÂAT İLMİNDE MÜŞÂFEHE GELENEĞİ: MÂVERÂÜNNEHİR ÖRNEĞİ\*

## THE TRADITION OF MUSHÂFAHA IN THE SCIENCE OF QİRÂAT: THE CASE OF TRANSOXIANA

**Mehmet SALİH**

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

Öğretim Görevlisi

msalih@agri.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5203-397X

**İsmetullah TUTAR**

İğdır Üniversitesi

Yüksek Lisans Öğrencisi

tutarismetullah@gmail.com

ORCID: 0009-0006-4853-5807

**Atıf Gösterme:** SALİH, Mehmet; “Kırâat İlminde Müşâfehe Geleneği: Mâverâünnehir Örneği” **Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)**, Aralık 2025 (17), s. 82-111

Geliş Tarihi:

21 Mayıs 2025

Kabul Tarihi:

06 Kasım 2025

©2024 AGİİD

Tüm Hakları Saklıdır.

**Özet:** Bu çalışma, bilginin sözlü olarak aktarılması anlamına gelen Müşâfehe geleneğinin, ilahi vahyin insanlara ulaştırılmasında temel bir yöntem olarak kullanıldığını ve bu metodun tüm kutsal kitaplarda yer aldığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Yüce Allah, peygamberler aracılığıyla insanlarla sözlü iletişim kurmuş; Kur’ân-ı Kerim ve diğer kutsal metinleri bu yöntemle vahyetmiştir. İlahi mesajların yazılı değil de sözlü olarak indirilmesi, hem bireysel hafızada daha kalıcı hale gelmesini hem de bu bilgilerin yaşanarak içselleştirilmesini sağlamıştır. Ayetlerin tedricen ve sözlü olarak nazil olması, onların daha iyi anlaşılmasına ve ezberlenmesine katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda müşâfehe geleneği, Kur’ân’ın indirildiği dönemde metnin satırlardan ziyade sadırlarda korunmasına imkân tanımış ve sözlü kültürün hafıza dinamiklerini güçlendirmiştir. Çalışmada yalnızca Kur’ân’ın nüzul süreciyle sınırlı kalmamış, daha önce nazil olan kutsal kitapların da vahiy süreci incelenerek müşâfehe metodunun evrensel ve ilahi bir yöntem olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca müşâfehe geleneğinin kıraat ilmi havzalarından biri olan Maveraünnehir bölgesindeki rolüne temas edilerek konunun pratik öz düşümüyle ilgili bir örneklem sunulmuştur. Bu doğrultuda yapılan değerlendirmeler ışığında elde edilen verilerin, sözlü aktarıma dayalı bilgi iletiminin günümüz eğitim-öğretim metodlarına katkı sağlaması hedeflenmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Kur’ân, Kırâat, Müşâfehe, Mâverâünnehir, Rivayet, Arz, Sema, Eda.

**Abstract:** This study aims to demonstrate that the tradition of Mushafaha, which signifies the oral transmission of knowledge, was employed as a fundamental method in conveying divine revelation to humankind and that this method is present across all sacred scriptures. God communicated with people through prophets by means of oral discourse, revealing the Quran as well as other holy texts through this method. The oral rather than written transmission of divine messages rendered them more enduring in individual memory and facilitated their experiential internalization. The gradual and oral revelation of the verses contributed significantly to their comprehension and memorization. In this regard, the tradition of Mushafaha enabled the Quran to be preserved in hearts rather than on pages during the time of its revelation, thereby reinforcing the mnemonic dynamics of an oral culture. The scope of the study extends beyond the process of the Quran’s revelation to include the earlier scriptures, concluding that the method of Mushafaha constitutes a universal and divine paradigm. Furthermore, the study highlights the role of this tradition in Maveraunnehir (Transoxiana), one of the major centers of Qiraat scholarship, thereby providing a practical exemplification of the subject. In light of these considerations, the findings suggest that oral-based modes of knowledge transmission may offer valuable contributions to contemporary educational methodologies.

**Keywords:** *Qur’an, Recitation, Mushafahah, Transoxiana, Narration, Ard, Audition, Articulation.*

\* Bu makale, yazarın “Kırâat İlminin Mâverâünnehir’deki Oluşum ve Yayılma Süreci” başlığıyla Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde 2023 yılında başlayıp devam etmekte olan doktora tez çalışmasından faydalanılarak hazırlanmıştır.

## GİRİŞ

Kıraat ilmi, ilk olarak Cebrâil (as)’in Hz. Peygamber’e Alâk sûresinin ilk âyetinde yer alan “oku” emriyle başlamış ve Kur’ân-ı Kerîm’in lafızlarının iniş keyfiyeti ile tilâvet şekillerini konu edinmiştir.<sup>1</sup> Bu ilim, sahâbenin Resûlullah’tan aldığı okuyuş biçimlerini koruyarak sonraki nesillere aktarmasını sağlamış, böylece vahyin doğru ve güvenilir biçimde muhafazasına aracılık etmiştir.

Kur’ân-ı Kerîm’in öğrenilmesi ve aktarılması esasen müşâfehe yöntemiyle gerçekleşmiştir. Müşâfehe, bilginin sözlü olarak nakledilmesi anlamına gelmekte olup, Kur’an eğitiminde sadece yazılı kaynaklarla yetinilmeyip, “fem-i muhsin” sahibi bir hocadan karşılıklı okuyuş yoluyla öğrenilmesini gerekli kılar.<sup>2</sup> Bu yöntem tarih boyunca peygamberlerin vahyi tebliğde kullandıkları en temel usullerden biri olmuş; Hz. Peygamber döneminden itibaren Kur’an’ın muhafazası hafızlar aracılığıyla sözlü aktarım yoluyla sağlanmıştır. Nitekim günümüzde dahi Kur’an eğitiminde öğretici okuyarak aktarır, talebe dinler ve ardından dersini hocasına arz eder.

Müşâfehe metodunun kıraat ilmi içerisindeki merkezi konumu ve belirgin önemi açıktır. Bununla birlikte, yapılan literatür incelemesi bu kavramı müstakil olarak ele alan kapsamlı bir çalışmanın bulunmadığını, genellikle sadece tanım düzeyinde açıklamalarla yetinildiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, müşâfehe geleneğinin tarihsel bağlamda daha geniş bir çerçevede incelenmesi ihtiyacını doğurmaktadır. Ayrıca, günümüzde bilginin yalnızca yazılı yollarla aktarıldığını düşünen veya Kur’an’ın kaynakları hakkında çeşitli şüpheler ortaya atan çevrelere karşı, özellikle hicrî I. ve II. asırlarda müşâfehenin bilgi aktarımındaki rolünü ortaya koymak bu çalışmanın temel amaçları arasındadır.

Bu bağlamda çalışmada, vahiy öncesi dönemde sözlü ve yazılı kültürün işlevi, Arap toplumunda sözlü kültürün ağırlığı, diğer dinlerde sözlü kültürün yeri, Hz. Peygamber’in vahyi müşâfehe yoluyla alışı ve sahâbeye sözlü-uygulamalı olarak aktarması üzerinde durulmuştur. Ayrıca semâ, arz ve edâ yolları çerçevesinde kıraat eğitiminin yöntemleri ele alınmış; Mâverâünnehir bölgesindeki rivayet merkezli aktarım örnekleri incelenerek müşâfehe geleneğinin pratik önemine dikkat çekilmiştir.

<sup>1</sup> Abdulhekim Ağırbaş, *Kırâat Eğitim Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar*, (Ankara: DİB Yayınları, 2022), 20.

<sup>2</sup> Mehmet Dağ, İbrahim Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur’ân Tarihi*, (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Kuramer Yayınları 2023), 294; Ağırbaş, *Kırâat Eğitim Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar*, 90.

## 1. Müşâfehe Kavramı

Müşâfehe kelimesi sözlükte karşılıklı konuşmak, bilgiyi sözlü veya şifahi olarak aktarmak anlamlarına gelmektedir. Aynı zamanda Müşâfehe kavramı yazının karşısı olarak da kullanılmaktadır.<sup>3</sup>

Terim manası ise Hz. Peygamberin Kur’ân’ı Kerîmi Hz. Cebrail (as)’den sema yoluyla alması ve aynı şekilde sema yoluyla sahabîlere aktarmasıdır.<sup>4</sup> Daha sonraki süreçte alanında uzman olan alimlerden kırâat bilgisini şefevi olarak alıp nakletmektir. Müşâfehe kelimesi arz ve telkin kelimelerini de kapsamaktadır. Nitekim Efendimiz Kur’ân’ı Cebrail (as)’den sema yoluyla almış ve her sene bir kere aldığı vahyi Hz. Cebrail (as)’e arz etmiştir. Bu olay Peygamberimizin vefat edeceği yıl iki defa gerçekleşmiştir. Bu sistemle sahabeler Peygamberimizden kırâat almış, sonraki süreçte sahabeler ve tabiin aynı sistemle devam ederek günümüze kadar gelmiştir. Ayrıca Kur’ân ilimlerinin, hâfız ve âlimlerden doğrudan işitilerek ve aktarım yoluyla almaya da Müşâfehe denilir.<sup>5</sup> Zira kırâat ilminin uygulanması ve korunması, esasen şifâhî aktarım ve semâ yoluyla gerçekleşmiştir. Örneğin; Revm, İshmâm, İhfâ, Teshîl ve İmâle gibi konular yalnızca Müşâfehe yolu ile tam bir şekilde aktarılabilir.<sup>6</sup> Bu hususta Kırâat ilminde bir otorite sayılan İbnü’l-Cezerî’ye (öl.833/1429) göre, bir kimse Ebû Amr ed-Dânî’nin *et-Teysir* adlı eserini Hz. Peygamber’e ulaşan senetle birlikte ezberlese de ders vermesi caiz olmaz. Çünkü Kırâat ilminde bazı meseleler vardır ki yalnızca Müşâfehe yoluyla öğrenilebilmektedir.<sup>7</sup> Yukarıda da ifade edildiği üzere bir Kur’ân talebesine fonetik hususlarla ilgili örneğin imâle, işmâm, ihfâ vs- gibi kavramların teorik yönü anlatılabilse dahi uygulaması Müşâfehe ile gösterilmeden o kavramın tam

<sup>3</sup> Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2005), 29/53; İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü’l-‘Arab*, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2009), 13/267; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, (Ankara: Dağarcık yayınları: 1995), 450; Reinhart Pieter Anne Dozy, *Tekmilatül-meâcimil-Arabiyyeti* (Vizâretü’s-Sekâfeti ve’l-İlâm, 1979), 6/329; Ebû Abdîrahmân el-Ferâhidî el-Halil b. Ahmed, *el-Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmîrî (Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, ts.), “şfh”, 3/402; Luvîs Ma’lûf el-Yesûî-Ferdinand (Totle) Tevtel el-Yesûî, *el-Müncid fi’l-luğati ve’l-edebi ve’l-ulûm* (Beyrut: el-Matbabatü’l-Kâsûlîkiyye, 1956), “şfh”, 1/395; İbrahim Mustafa vd., *Mucemu’l-vasît* (İstanbul: Mektebetü’l-İslâmiyye, ts.), “şfh”, 1/488.

<sup>4</sup> Nihat Temel, *Kırâat ve Tecvid Istılahları*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 147.

<sup>5</sup> Muhammed b. Abdurrahman eş-Şâ’î, *Mucemu Müstelâ Hâtî’l-Ulûmî’l-Kur’ân*, (Riyad: Dâru’t – Tedemürîyye, 2012), 134.

<sup>6</sup> İbrahim Muhammed el-Ceremî, *Mucemu Ulûmî’l-Kur’ân Ulûmü’l-Kur’ân Tefsir-Tecvid-Kıraat*, (Dimeşk: Darul Kalem, 2001), 269.

<sup>7</sup> Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbnü’l-Cezerî, *Müncidü’l-Mukriîn ve Mürşidi’t-Talibin*, (Mekke: Daru Alemlî’l fevaîd 1998), 9.

anlaşılması mümkün olmamaktadır. Bütün bu sebepler ışığında Müşâfehe kavramına bakıldığında Kırâat ilmi eğitimi noktasında çok önemli bir konuma sahip olduğu görülmektedir.

Müşâfehe metodunun daha iyi kavranabilmesi için, Kur'ân'dan önceki ilahî kitaplarda nasıl bir konumda bulunduğu dair tarihçesinin ele alınması yerinde olacaktır. Özellikle Kur'ân-ı Kerîm dışındaki müşâfehe geleneğinin durumunun incelenmesi, konunun bütünlüğü açısından önem arz etmektedir.

## 2. Peygamberlerin Vahiy Bildirmede Sözlü ve Yazılı Tebliği

Vahiy kelimesi sözlükte “bildirmek, işaret etmek, ima etmek” gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise iki farklı boyutta ele alınabilir. Geniş anlamda vahiy, Yüce Allah'ın yaratmış olduğu kâinattaki düzenin sürekliliğini sağlamak üzere evrene yön vermesini ifade eder. Dar anlamda ise, Allah'ın insanları sorumlu kıldığı hükümleri vasıtalı veya vasıtasız olarak peygamberlere bildirmesi ve peygamberlerin de bu hükümleri, insanların dünya ve ahiret saadetine erişmeleri amacıyla tebliğ etmeleri demektir. Bunun yanı sıra vahiy, genel anlamıyla Allah, melek, peygamber ve insan merkezli bir iletişim sistemi olarak da değerlendirilmektedir.<sup>8</sup>

Vahyin gönderiliş şekli Şûrâ suresi 51. ayetinde şöyle bildirilmektedir.” *Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla yahut perde arkasında konuşur. Yahut bir elçi gönderip, izniyle ona dilediğini vahyeder. Şüphesiz o yücedir, hüküm ve hikmet sahibidir.*”<sup>9</sup> Bu ayetten anlaşılacağı üzere vahiy çeşitli şekillerde peygamberlere bildirilmiştir. Bu vahiy iniş şekilleri; Hz. Cebrail (as)'in belirli bir şekilde gelmesi, kendi haliyle veya bir insan şeklinde gelip peygamberlerin duyacağı şekilde ayetleri müşâfehe metoduyla bildirmesi, Bir aracı olmadan Yüce Allah'ın peygamberleriyle görüşmesi. (Tûrisîna'da Hz. Musa, Mi'raç'da Hz. Peygamber ile görüşmesi gibi), Vahyin Hz. Cebrail (as)'in vasıtasıyla Peygamberlerin kalbine veya zihnine bildirilmesi, Allah'ın kullarına ilham yoluyla bildirmesi, Allah'ın yarattığı mahlukata bilgi ve maharet yoluyla ilham edip bildirmesi, Peygamberlere rüya yoluyla bildirmesi, olarak aktarılmıştır.<sup>10</sup>

<sup>8</sup> Temel, *Kırâat ve Tecvîd Istılahları*, 169.

<sup>9</sup> *Kur'an-ı Kerim Meâli*, Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin, (Ankara: DİB Yayınları, 20. Baskı 2020), eş-Şûrâ 42/51.

<sup>10</sup> Hayreddin Karaman “vd.” *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 15.

Yüce Allah'ın göndermiş olduğu bütün Peygamberlerin ortak amacı vahiy yoluyla aldıkları emirleri insanlara bildirmeleridir. Hz. Âdem ile başlayan bu süreç, son Peygamber Hz. Muhammed (sas)'e kadar birçok nebi ve resulle devam eden, ortak amaçları bir olan bir süreçtir. Fakat zamana ve topluma göre kanunları ve şeriatları farklılık arz etmiştir. Tüm Peygamberlerin aldıkları vahiy, bulundukları dönemin kültürüne göre gerek sözlü ve gerek yazılı bir şekilde eksiksiz olarak insanlara bildirilmiştir.<sup>11</sup>

## 2.1. Sözlü Tebliğ/Müşâfehe

Bütün Peygamberler vahyin emir ve yasaklarını gönderilmiş oldukları topluma en iyi ve anlaşılır şekilde bildirmek için mücadele etmişlerdir. Bundan ötürü yaşadıkları toplumun kültür yapısına ve eğitim metoduna göre vahyi sözlü ya da yazılı bir şekilde tebliğ etmişlerdir.<sup>12</sup> Ayetleri okumak, vaaz etmek, tebliğ etmek sözlü kültürün bir parçasıdır. Bundan dolayı tebliğde asıl olan müşâfihedir. Hz. Musa'ya verilen Tevrat'ın hem yazılı hem de sözlü olduğu bilinmektedir.<sup>13</sup> Yazılı levhalarda on emir verilmesine rağmen Hz. Musa ayette bildirildiği üzere kendisine yardımcı olması için kardeşi Hz. Harun'un Peygamber olmasını istemektedir. “*Göğsüm daralır. Akıcı konuşamam. Onun için, Hârûn'a da peygamberlik ver ve onu bana yardımcı yap.*”<sup>14</sup> Ayette açıkça bildirildiği üzere Hz. Musa sözlü tebliğde kendisine yardımcı olması için Hz. Harun'un da Peygamber olmasını istiyor. Bu ayetten anlaşılıyor ki, Hz. Musa yazılı bir şekilde bildirdiği emirleri aynı şekilde kardeşi Hz. Harun ile beraber sözlü bildirmek istediği, dolayısıyla müşâfehe metodunu kullanmak istediği anlaşılmaktadır.<sup>15</sup>

Konuyla ilgili başka bir örnek ise Hz. Davut örneğidir. Yüce Allah İsra 55. Ayeti Kerîme'de şöyle buyurmaktadır.” *Hem Rabbin göklerde ve yerde kim varsa daha iyi bilir. Andolsun, peygamberlerin bir kısmını bir kısmına üstün kıldık. Dâvûd'a da Zebûr'u verdik.*”<sup>16</sup> Ayette görüldüğü üzere Hz. Dâvûd'un da kendisine vahyedilen Zebûr'u insanlara tebliği Müşâfehe yoluyla olmuştur. Peygamber Efendimiz “*Hz. Dâvûd'un Zebûr'u güzel sesiyle ve nağmeyle okuyuşunu kavak sesine benzeterek, güzel sesli olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye sana Dâvûd'un kavallarından biri verilmiş dediği nakledilmektedir.*” Hz. Dâvûd kendisine

<sup>11</sup> Mehmet Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, (Ankara: Otta Yayınları, 2020), 70; Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'an Tarihi*, 99.

<sup>12</sup> Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'an Tarihi*, 104.

<sup>13</sup> Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'an Tarihi*, 105; Mustafa Sinanoğlu, Eski Ahid ve Kur'an-ı Kerim'de Sîna Vahyi, *İslam Araştırmalar Dergisi* 2 (Temuz 1998), 7.

<sup>14</sup> eş-Şu'arâ 26 /13

<sup>15</sup> Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'an Tarihi*, 105.

<sup>16</sup> el-İsrâ 17/55.

vahyedilen Zebûr'u güzel sesiyle kendi kavmine tebliğ ettiği bilinmektedir.<sup>17</sup> Bu konuda Kurtubî, (öl. 671/1273) Dâvûd Peygamber Zebûr'u okuduğu vakit güzel sesini duyan insanlar, cinler, kurtlar, kuşlar ve bütün mahlukat etrafında toplanırdı.<sup>18</sup> Ayrıca Zebur'un mahiyeti hakkında bilgi aktaran Yemenli müfessir Şevkânî (öl.1250/1835), İbn Ebi Hatim'in, Rebi b. Enes'ten (öl. 140/758) rivayet ederek Ayeti şu şekilde tefsir etmiştir. *"Zebur Allah'a övgü, dua ve tespihtir. Dedim ki, bu durum Katade ve Rebi'nin söylediği gibidir. Biz Zebur'u araştırdık ve onda Hz. Davud'un hutbelerinin olduğunu gördük. Mabede girdiğinde onunla vaaz verirdi. Zebur toplamda yüz elli hutbeden oluşur. Her bir hutbe Mezmur olarak isimlendirilir. Bu hutbelerin bazılarında Hz. Davud düşmanlarını Rabbine şikâyet eder ve onlara karşı Rabbinden yardım ister. Bazı hutbelerinde de düşmanlarına karşı galip geldiği için Allah'ı yüceltir, övgüde bulunur. Hz. Davud hutbelerinde musiki aletlerinden biri olan lir çalardı."*<sup>19</sup> Yukarıda müfessirlerin aktardığı bilgilere dayanarak Hz. Dâvûd'un Zebur'u kavmine aktarırken; hutbe yoluyla, hitabet ederek ve güzel sesiyle nağmeler şeklinde aktardığı bilgisine ulaşılmaktadır. Bu rivayetlerden anlaşıldığı üzere Hz. Dâvûd'un tebliğ metodu da Hz. Mûsâ ve diğer peygamberlerde olduğu gibi, müşâfehe yoluyla gerçekleşmiştir

Kaynaklarda Hz. İsa'nın da tebliğ sürecinde sözlü metodu/müşâfeheyi kullandığı görülmektedir. İncil'in Hz. İsa'ya iniş biçimi yazılı değil de bütünüyle sözlü olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir. Nitekim Hz. İsa'nın kendisinden sonra havarilerine yazılı bir metin bırakmadığı ve bu konuda havarilerinde herhangi bir yazılı metinden bahsetmemeleri bu konuya gerekçe olarak gösterilebilir. İncil'in nüzülüyle ilgili yazılı olduğu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda yer alan rivayetlerden anlaşıldığı üzere Hz. İsa, tebliğ faaliyetlerini büyük ölçüde sözlü olarak gerçekleştirmiş; bu bağlamda memleketleri ve köyleri dolaşarak insanlara ilahî ayetleri ulaştırmıştır. Hz. İsa da önceki peygamberlerin metodu olan müşâfehe ile ağızdan ağıza vaazlar ve nasihatlerle tebliğ yapmıştır. O dönemde kayıt altına alınmayan İncil'in sadece sözle aktarıldığı bilinmektedir. İnsanlar birbirlerine veya kendisinden sonra gelenlere tebliğ yapmak istediğinde İncil'deki sözleri birebir değil eklemeler ya da çıkarmalar yaparak aktarmışlardır.<sup>20</sup>

<sup>17</sup> Salime Leyla Gürkan, "Zebûr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları,2013) 44/171-173.

<sup>18</sup> Ebu İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim en-Nisaburi Es-Sa'lebi, *Kıyasül-Enbiya Araisül-Mecalis*, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 210.

<sup>19</sup> Şevkani, Ebu Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlani, *Fethü'l-Kadir el-Câmi' Beyne Fenneyi'r-Rivaye ve'd-Diraye min İlmi't-Tefsir*, thk. Abdurrahman Umeyra, (Mansure, Darü'l-Vefa, 1997), 3 /327.

<sup>20</sup> Dağ, Tetik, *Nüzül Dönemi Kur'ân Tarihi*, 106: Mehmet Çelik, *Synoptic İncillerin kaynakları ve tahlili mukayeseleri*,8 *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (8 Haziran 1988), 267.

Hiz. Peygamber'in de kendisinden önceki peygamberler gibi vahyi tebliğ ederken kullandığı yöntemin merkezinde müşâfehe yer almaktadır. Çünkü sözlü kültürün hâkim olduğu Hicaz bölgesinde Kur'ân son derece edebi bir dil ile Hiz. Peygamber tarafından şifahi olarak aktarılmıştır. Sözlü olarak nazil olan ayetler, sözlü kültürün bulunduğu bu ortamda daha etkileyici olmuştur. Hiz. Peygamber'e iman etmek isteyenler, bu sözlerin diğer beşerî sözlerden daha etkili olduğunu fark ediyorlardı. Küfürde aşırıya gidenler ise ayetlerin insanlara ulaşmaması için çeşitli engellemelerde bulunuyorlardı. Çünkü onlar çok iyi biliyorlardı ki Peygamber'in söyledikleri boş sözler değildi, bu sebeple insanlara bu sözlerin ulaşmaması için gürültü çıkardıkları da bilinir.<sup>21</sup> Bu durum ayette şöyle geçmektedir. *“İnkâr edenler dediler ki: Bu Kur'ân'ı dinlemeyin. Baskın çıkmak için o okunurken yaygara koparın.”*<sup>22</sup>

Hiz. Peygamber'e ayetler indikçe, bu ayetleri yüksek sesle Kâbe'nin etrafında insanlara okuyordu, bu sayede inanan ve inanmayan herkes ayetleri duyabiliyordu. İbn Atiyye (öl.541/1147) ve Razî nin (öl. 606/1210) belirttiği gibi ayetleri dinleyen Araplar manasının ve sözünün ne kadar güzel olduğunu anlayabiliyorlardı.<sup>23</sup> Nitekim kaynaklarda, Mekke müşriklerinin, özellikle toplumun âyetleri işitmesini önlemek için sistematik engellemeler yaptıkları aktarılmaktadır. Bu bağlamda önde gelenler, yüksek sesle şiir okuyarak, gürültü çıkararak ve çeşitli yaygaralar kopararak âyetlerin halka ulaşmasını engellemeye çalışmışlardır.<sup>24</sup>

Kur'ân ayetleri Hiz. Peygamber'e sözlü bildirildiğinde, o ayetleri ezberlemek için acele ederdi, sonrasında şöyle bir uyarıya tâbi tutulmuştur. Kıyâmet Sûresi'nin ayetlerinde *“(Ey Muhammed!) Onu (vahyi) çarçabuk almak için dilini kımıldatma. Şüphesiz onu toparlamak ve okumak bize aittir,”*<sup>25</sup> buyrulmaktadır. Yüce Allah tarafından ayetlerin, Hiz. Peygamber'in zihninde tutması ayetlerle sabit kılınmıştır. Hiz. Peygamber'in ezberinde olan ayetler sahabîlere aktarılır. Sahabeler de bu ayetleri kayıt altına almak için ezberlemişlerdir. Hafızalarına aldıkları ayetleri hem Mekke'de hem de Mekke dışında tebliğ etmişlerdir. Bu yöntemin daha önce hiçbir tebliğ metodunda kullanılmadığı belirtilmiştir. İlk defa birebir

<sup>21</sup> Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'ân Tarihi*, 107.

<sup>22</sup> Fussilet 41/26.

<sup>23</sup> Karaman “vd.” *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 4/704.

<sup>24</sup> Karaman “vd.” *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 4/704.

<sup>25</sup> Kıyâme 75/16-17.

ezberlenip, korunup daha sonra Müşâfehe yoluyla aktarmak Kur'ân'a mahsus bir metot olarak karşımıza çıkmaktadır.<sup>26</sup>

## 2.2. Yazılı Tebliğ/Mükâtebe

Vahyin insanlara ulaştırılmasına dair rivayetler incelendiğinde, uyarıcı olarak gönderilen peygamberlerin bu görevlerini büyük ölçüde sözlü tebliğ yoluyla yerine getirdikleri görülmektedir. Bununla birlikte, sözlü tebliğin yanı sıra yazılı aktarımın da örnekleri bulunmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber, Hz. Musa'ya indirilen on emrin levhalar üzerine yazıldığı bilgisini vermektedir. Bu bilgilerin yanı sıra ayrıca Kur'ân ayetlerinin Hz. Peygamber'den Müşâfehe yöntemiyle aktarıldıktan sonra sahabeler tarafından yazılı olarak korunduğu da bilinmektedir. Bu konuda Vahiy kâtibi Zeyd b.Sabit'in (öl.45/665) "*Resûlullah bana kendisine vahiy geldiğinde yazdırıyordu. Ben elimde yazı malzemesini alıp O'nun yanına gider, Peygamberimiz de bana imlâ ettirirdi. Sonra bana oku der, ben de Peygamberimize okurdum. Şayet bir eksiklik olursa onu düzeltir ve ben de ondan sonra ayetleri insanlara ulaştırırdım.*" dediği nakledilmektedir.<sup>27</sup>

Hz. Peygamber'in tebliğde kullandığı yöntem ağırlıklı olarak müşâfeheye dayanmaktaydı. Bununla birlikte, şartların gerektirdiği durumlarda yazılı tebliğ de söz konusu olmuştur. Nitekim uzak bölgelere gönderilen sahâbîlerin, beraberlerinde yazılı âyetler götürerek tebliğde bulundukları rivayet edilmektedir. Bu duruma en dikkat çekici örnek, Habeşistan'a gönderilen Hz. Ca'fer'in (öl. 8/629) elinde yazılı âyetlerin bulunmasıdır.<sup>28</sup>

Dolayısıyla, söz konusu dönemde bilgi aktarımında esas yöntem müşâfehe olmakla birlikte, dönemin şart ve ihtiyaçlarına bağlı olarak mükâtebe yolunun da zaman zaman başvurulmuş bir yöntem olduğu anlaşılmaktadır.

## 2.3. İslamiyet Öncesi Hicaz Bölgesinde Sözlü Kültür: Müşâfehe

Toplumlar farklı zaman ve mekanlarda farklı kültürleri benimsemişlerdir. Kimi toplumlar sözlü kültüre kimi toplumlarda yazılı ve görsel kültüre sahip olmuşlardır. Sözlü

<sup>26</sup> İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kubrâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır Dâru Beyrut 1376 /1957), 1/181; Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'ân Tarihi*, 108.

<sup>27</sup> Ebü'l-Kasım Süleyman et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, (Ocak Yayıncılık, 2023,5), 142; Nûrettin Ebi'l-Hasan Ali b. Ebi Bekr b. Süleymân El-Heysemi, *Mecmaüz-Zevaid ve Menâil-Fevaid*, (Beyrut: Darü'l-Kütûbi'l-İlmiyye, 2009), 1/152; Ağırbaş, *Kırâat Eğitim Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar*, 35.

<sup>28</sup> Mecididdin Muhammed b. Ya'kub el-Firuzabadi, *Besairu Zevit Temyiz fî Letaiifu'l Kitabıl Aziz*, thk. Muhammed Ali Neccar ve Abdul Alim et Tahav, (Kahire: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996),1/104-105. Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'ân Tarihi*, 110.

kültürü en çok kullanan topluluklardan biri de hicaz bölgesinde yaşayan Araplardır.<sup>29</sup> Bu bölgedeki Araplar, genel manada göçebe bir yaşam tarzına sahiptiler. Bu yaşam tarzından dolayı kültürel ve ilmi konularda yazı dilinden çok sözlü kültürü kullanmışlardır. Yaşadıkları dönemin kültürünü, yaptıkları savaşları ve soy bağlarını gelecek nesillere aktarmak istediklerinde, sözlü kültür olan Müşâfehe metodunu kullanmışlardır. Yani dilden dile bilgi aktarımı olurdu.<sup>30</sup> Sözlü kültürün hâkim olduğu toplumlarda insanlar tabiât ve toplumla iç içe olduklarından dolayı olayları şiirsel ve hitabetli bir şekilde aktarırlardı.<sup>31</sup>

Şiir sanatı o dönemde bilgi aktarımı için önemli bir konuma sahipti. Araplar kendi kabileleri içerisinde bulunan şairlerine ayrı bir önem verirdi. Çünkü her şair kendi kabilesinin neseb ve soy bağı, güzelliklerini ve kahramanlık olaylarını kendi şiirlerinde işlemekteydi, bu şekilde şiirlerde işlenen olaylar destanlaşırdı.<sup>32</sup>

Güzel konuşma sanatı olan hitabet Araplar için mühim bir yer işgal etmekteydi. Nitekim onlar düşüncelerini güzel sözlerle karşıdakine aktarmaya önem verirdi. Bundan dolayı güzel hatipli insanların panayırlarda duydukları güzel sözlerini ezberlemeye çalışırlardı.<sup>33</sup>

Şiir ve hitabet, Arap edebiyatının temel yapısını oluşturmaktadır. Bundan dolayı Hicaz bölgesinde belirli zamanlarda ve belirli mekanlarda büyük panayırlar kurulurdu. Burada hem kabileler hem de dışardan katılanlar arasında bilgi paylaşımı olurdu. Dolayısıyla panayırlarda sözle aktarılan uygulamalar hâkim olup yazı kültürle ilgili herhangi bir uygulama bulunmamaktaydı.<sup>34</sup>

İslamiyet öncesi dönemde Araplarda okuma ve yazmanın tercih edilmemesinin başlıca nedenleri bulunmaktadır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir; a) Araplar, sözlü kültürün önemsendiği bir toplumda yetişmiş olmalarından dolayı ezbere dayalı bir eğitimin daha önemli olduğu kanaatine varmışlardır. Yazının ise sadece ezberlemeye yardımcı olacak bir kaynak olarak görmektedirler. b) Arapların, yazının bilgiyi korumada ezber kadar korunaklı olmadığı fikrine sahip olmalarıdır. c) Yazıya geçirilen bilgilerin değişikliğe uğraması veya

<sup>29</sup> Ferruh Kahraman, "Araplarda Şiir: Sözlü, Görsel ve Yazılı Kültürde İnsan", İlahiyat Akademisi, 2021;(14);267-296.274:

<sup>30</sup> Adnan Demircan, "Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Câhiliye Arapları", *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed Sempozyumu*, (Konya: Fecr Yayınları, 13-15 Nisan 2007), 86.

<sup>31</sup> Celâlüddîn Abdürrahmân es-Suyûtî, *el-Muzhir fî ulûmi'l-luga ve envâihâ* (Kahire: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, ts.), 2/477; Muhammed b. Sellâm el-Cumâhî, *Tabakâtü fuhûli's-Şuarâ* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1952), 1/26, 39; Régis Blachère, *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1404/1984), 421; Kahraman, "Araplarda Şiir: Sözlü, Görsel ve Yazılı Kültürde İnsan", 282.

<sup>32</sup> Demircan, *Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum*, 87.

<sup>33</sup> Demircan, *Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum*, 87.

<sup>34</sup> Demircan, *Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum*, 84.

kaybolmasından endişe etmelerinden dolayı farklı kişilerce ezberlenmesi ve başkalarına aktarılması daha güvenilir sayılırdı. d) Yaşamış oldukları dönemi bütünüyle sözlü kültür üzere şekillendiren Arap toplumu, bilimsel ve kültürel birikimlerini almada ve aktarmada sözlü kültürü öncelikle benimsemişlerdir. Yazı kültürünün önemsenmesi durumunda daha önce sözlü kültür ile öğrendikleri bilgilerin yok olmasından çekinmişlerdir. Çünkü yazının geliştiği toplumlarda hafıza ikinci derecede önem görürdü. e) Sözlü kültürün gelişmiş olduğu toplumlarda idrak ve ezber kabiliyeti son derece güçlüydü. Bu toplumlarda insanlar, hafızalarında tuttukları bilgileri korumak için sürekli tekrar ederlerdi. Ezber kabiliyeti zayıf olanlar ise bilgilerini yazıya geçirerek kayıt altına alırlardı. Bu durum, söz konusu dönemde toplumsal bir eksiklik olarak değerlendirildiğinden, sözlü aktarım ve hıfza önem veren bir çevrede yazı bilenler bilgilerini çoğu zaman gizlemek durumunda kalırlardı.<sup>35</sup>

#### 2.4. İslamiyet Öncesi Hicaz Bölgesinde Yazılı Kültür: Mükâtebe

Hicaz bölgesinde yaşayan Arapların kullandıkları Arapça dili, sami dillerinin en zengini ve en gelişmiş olanıdır. Kuzey Arapların kullandıkları Arapça ile Güney Arapların kullandıkları Arapça arasında farklılık bulunmaktadır. Güney Arapçası Nebati alfabesiyle yazılmıştır. Bedevi bir yaşam tarzına sahip olan Araplar yazıyı belirli yerlerde kullanırlardı. Bunların başında kabileler arasında yapılan antlaşmalar, borç vesikaları gibi uygulamalar bulunurdu. Yazıyı bilen kişi sayısı orta seviyede bile değildi.<sup>36</sup>

Hicaz bölgesinde yaşayan Araplar yazılı kültürden ziyade sözlü kültürü önemserlerdi. Araplar yazıyı sadece ihtiyaç ve zorunlu durumlarda kullanırlar, onun dışında yazılı kültürü kullanmazlardı. Yazı kültürünün zaman içerisinde hafızayı tembelleştirdiğine inanırlardı. Araplar o dönemde şiir, hitabet ve kılıçla övünürken, kitabet ve yazı ise ezberi zayıf olan insanlara mahsus bir eğitim olarak görülmekteydi. Bu sebeplerden dolayı yazı kültürü sayılı insanlar tarafından benimsenirdi Belâzûrî (öl. 279/892), o dönemde Araplar arasında yazmayı bilen kişi sayısının erkeklerde on yedi, kadınlarda ise yedi olduğunu bildirmiştir.<sup>37</sup>

Hicaz bölgesinde yaşayan Araplar sağlam ve güvenli bilginin yazıdan öte hafızaya dayandığını savunurlar. Arap toplumu, bilgiyi en çok güvendikleri kişilerden sözlü olarak

<sup>35</sup> Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'an Tarihi*, 359.

<sup>36</sup> Demircan, *Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum*, 86.

<sup>37</sup> Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir El-Belâzûrî, *Fütuhul-Büldan*, thk. Abdulkadir Muhammed Ali, (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye), 2014, 457; Mustafa Öztürk, Hadiye Ünsal, *Kur'an Tarihi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 24; Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'an Tarihi*, 359.

almayı tercih etmiş; yazının kullanımıyla birlikte ise bilginin ehliyesiz yahut kötü niyetli kimselerce değıştirilmesi ihtimalinden endişe etmiştir.<sup>38</sup>

Sonuç itibariyle sözlü kültürü hayatın her alanında kullanıldığı bir toplum olan Arapların yazıyı benimsemeleri zaman almıştır. Yazı kültürü Araplarda daha çok İslamiyet'in doğuşuyla birlikte hız kazanmıştır. Çünkü Hz. Muhammed (sav) sözlü bir şekilde müşâfehe yoluyla aldığı ayetleri, vahiy kâtiplerine okuyup, yazdırırdı.<sup>39</sup> Kâtiplere yazdırdığı ayetleri, tekrar etmelerini isterdi. Böylelikle bir taraftan müşâfehe geleneğini sürdürmüş bir taraftan da mükâtebe geleneğini başlatmaya yönelik ilk adımların atılmasına zemin hazırlamıştır. Bölgede Kur'ân'ı Kerîm'in kayıt altına alınması yazı kültürünün benimsenmesine büyük katkı sağlamıştır.<sup>40</sup>

### 3. Hz. Peygamber'in Vahyi Müşâfehe Metoduyla Alması

Kur'ân'ın öğretimi ve aktarımı, ilk dönemlerden itibaren sözlü gelenek içerisinde ve büyük ölçüde Müşâfehe yoluyla olmuştur. Nitekim kaynaklarda aktarılan bilgilerin hiçbirinde Cebrail (as)'in Hz. Peygamber'e yazılı olarak herhangi bir materyal verdiğiyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Hatta Cebrail (as)'in ilk inen vahiyde ona okumasını söylemesi ile ilgili aktarılan diyalogda karşılıklı bir konuşmanın olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra süreç içerisinde inen Kur'ân ayetlerinin hemen hepsinde Müşâfehe yöntemi kullanılarak indirildiğiyle ilgili bilgiler müsellemdir. Konuyla ilgili bir hadisi şerif şu şekilde aktarılmaktadır: *"Musa b. İsmail bize rivayet etti: Mü'temir, babasından, o da Ebu Osman'dan, o da şöyle nakletti: "Bana bildirildi ki, Cebrail (as) (a.s.) Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'e gelmişti ve yanında Ümmü Seleme (r.a.) vardı. Cebrail (as), Peygamberimizle konuşurken, Peygamber Efendimiz (s.a.v.) Ümmü Seleme'ye dönerek, 'Bu kimdir?' diye sormuş. Ümmü Seleme, 'Bu Dihye'dir' demiş. Fakat Cebrail (as) (a.s.) gidince, Ümmü Seleme, 'Vallahi ben onu Dihye zannettim, tâ ki Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) Cebrail (as) hakkında yaptığı hutbeyi duyuncaya kadar' demiştir."* Ebu Osman, bu rivayeti, Üsame bin Zeyd'den duyduğunu belirtmiştir."<sup>41</sup>

Hadisi şerife bakıldığında Cebrail (as)'in Hz. Peygamber'e geldiği, onunla konuştuğu ve bu konuşmanın Dihye adında bir insan suretinde olduğu görülmektedir. Öte yandan Hz.

<sup>38</sup> Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'ân Tarihi*, 359.

<sup>39</sup> Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhari, *Sahîhü'l-Buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Biğa (Şam: Dâru İbn Kesir, 1414), "Fedâilü'l-Kur'an"2 (No. 4701).

<sup>40</sup> Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'ân Tarihi*, 360: İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, (Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973-1974), 20.

<sup>41</sup> Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'an", 1 (No. 4695).

Peygamber'in her yıl ramazan ayında Cebrail (as)'le karşılıklı olarak Kur'ân'ı birbirlerine arz ettikleri, risaletin son yılındaki ramazanda bu arzın iki defa gerçekleştiği bilgisi<sup>42</sup> Hz. Peygamber'in vahyi Müşâfehe metoduyla aldığını gösteren önemli örneklerdendir.

Hz. Cebrail (as)'in getirdiği ayetleri Hz. Peygamber'e okuması ve bildirmesi arz, Hz. Peygamber'in de Cebrail (as)'den duyduğu ayetleri ezberlemesine semâ, her iki uygulamanın bir arada yapılmasına da edâ denilmektedir.<sup>43</sup> Cebrail (as) ile Hz. Peygamber arasında uygulanan bu eğitim metodu, Kur'ân tarihi boyunca uygulanan bir metot olmuştur. Tarih boyunca Kur'ân eğitimi yapılırken talim üzere arz edilmiş, okuyacak kişi tarafından ise sema yoluyla işitilip, öğrenilmiştir.<sup>44</sup> Hz. Peygamber'e gelen vahiyler sahabeler tarafından bireysel olarak yazıyla kayıt altına alınsa da daha çok Hz. Peygamber'den Müşâfehe yoluyla alınıp ezberlenmiştir. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere o dönemde Araplar korumak istedikleri ve önemsedikleri bilgileri ezberleyerek muhafaza etmişlerdir.

Sözlü kültürün bu kadar önemsendiği bir toplumda Yüce Allah, Hz. Peygamber'e Müşâfehe yoluyla vahyi inzal etmiş o da bu yöntemi takip ederek sahabilere aktarıp ezberletmiştir.<sup>45</sup>

#### 4. Hz. Peygamberin Tebliğ Metodu/ Müşâfehe

Kur'ân-ı Kerîm Peygamber Efendimiz'e sözlü kültürün her konuda hâkim olduğu bir dönemde, Arapça dili olarak inmeye başlamıştır. Sözün edebi, sanatsal ve hitabetli kullanıldığı bu dönemde Kur'ân, insanları kendisine hayran bırakacak şekilde mucizevi ve o dönemin şairlerini, hatiplerini aciz bırakacak kadar üstün bir edebi sanat niteliği taşımıştır. Hz. Peygamber de inen vahyi o dönemin sözlü kültürüne göre tebliğ ve tebyin etmiştir.<sup>46</sup>

<sup>42</sup> "Mesruk, Âişe'den, o da Fatıma (r.a.)'dan şöyle rivayet etmiştir: Resûlullah (s.a.v.) bana gizlice söyledi: Cibril (a.s.) her yıl Kur'an'ı bana arz ederdi, bu yıl ise onu iki defa arz etti. Ben, onun bana iki defa Kur'an'ı arz etmesinin, vefatımın yaklaştığının bir habercisi olduğunu düşünüyorum." "Bize Halid bin Yezid rivayet etti: Bize Ebu Bekir, Ebu Hâsîn'den, o da Ebu Salih'ten, o da Ebu Hureyre'den şöyle nakletti: Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'e her yıl bir kez Kur'an-ı Kerim arz edilirdi. Fakat vefat ettiği yıl, Kur'an ona iki kez arz edilmiştir. Ayrıca her yıl Ramazan ayında on gün itikafa girerdi, ancak vefat ettiği yıl yirmi gün itikaf yapmıştır." Buhari, "Fedâilü'l-Kur'an", 7. (4712).

<sup>43</sup> Abdulhamit Bırışık, *Kıraat İlmi ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2018), 149.

<sup>44</sup> Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr el-Kastallânî, *Letâifü'l-İşârât li-Fünuni'l-Kirâat*, thk. Merkezü Dirâsâtî'l-Kur'âniyye (Medine: Melik Fehd Mushaf Matbası, 1434/2012), 1/378: Ağırbaş, *Kıraat Eğitim Öğretim Geleneği Ve Günümüzdeki Uygulamalar*, 90; Esra Yılmaz, "Kur'ân-ı Kerîm ve Mûsikî Eitiminde Uygulanan Metotlar: Talim ve Meşk Usûlü", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 10/1 (31 Ocak 2023), 153.

<sup>45</sup> Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'ân Tarihi*, 117: Süleyman Gezer, *Sözlü Kültür'den Yazılı Kültüre Kur'an*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008), 47-48.

<sup>46</sup> Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'ân Tarihi*, 106.

Hız. Peygamber'in Kur'an'ı muhatap kitleye anlatmak için dilin yani sözlü kültürün tüm imkanlarını seferber ederek kullandığı aktarılmaktadır.<sup>47</sup> Kur'an'daki mesajların iyi anlaşılması, ayetlerdeki ibret ve hikmetin kavranıp yaşanması için sahabelerin Kur'an'ı tane tane, tertil ile okumalarını tavsiye edilmiştir.<sup>48</sup> Kur'an'ın ruhunu yansıtmak için dilin etkili kullanılması önemlidir.

Peygamberler tebliğ görevleriyle yüce Allah'tan aldıkları emir ve yasakları insanlara bildirme sorumluluğuna sahiptirler. Kur'an'da *"Artık sen öğüt ver! Sen ancak öğüt vericisin. Sen onlar üzerinde bir zorba değilsin."*<sup>49</sup> Tebliğ görevine sahip olan Peygamberimiz tedricen inen ayetleri öncelikle Cebrail (as) vasıtasıyla ezberine alıyor, daha sonra ise ezberindeki bu ayetleri kendine özgün okuyuşuyla, kadın ve erkeklere ayrı ayrı tebliğ ediyordu. Hız. Peygamber, tebliğ görevini okuma, anlama ve uygulamalı olarak yeni bir eğitim metoduna dönüştürmüş ve bu şekilde sözlü tebliğ ile insanların vahyi daha iyi anlamalarını sağlamıştır.<sup>50</sup>

#### 4.1. Sahabeye Sözlü Tebliğ/ Müşâfehe

Hız. Peygamber vahyi 23 yıllık bir zaman diliminde Hız. Cebrail (as)'den sema yoluyla işiterek ezberlemiş ve arz usulüyle her ramazan ayında karşılıklı okuyarak muhafaza ettiği yukarıda da ifade edilmişti. Allah Resûlü; inen vahyi ezberlemiş, anlamış, yaşamış ve daha sonra sahabilere müşâfehe yoluyla tebliğ etmiştir. Bu sözlü eğitim modeli daha sonra Hız. Peygamber ve sahabeler arasında devam etmiştir. Kur'an-ı Kerim'in 23 yılda parçalar halinde inmesi sahabeler tarafından öğrenilmesini, anlaşılmasını ve yaşamaya aktarılması konusunda büyük bir kolaylık sağlamıştır.<sup>51</sup> Ku'an'nın böyle bir zaman diliminde nazil olması Hız. Peygamber ve ümmeti için bir rahmet olduğu bildirilmiştir. *"Biz Kur'an'ı, insanlara dura dura okuyasın diye âyet âyet ayırdık ve onu peyderpey indirdik."*<sup>52</sup>

Ebü İshâk, Abdullah b. Mes'ud'dan (öl.32/653): *"Hız. Peygamber'in (Kur'an öğretiminde) on ayeti öğretmeden asla diğer ayetlere geçmediğini, Kur'an'ın tamamını bu şekilde kendilerine öğretildiğini"* nakletmektedir. Aynı şekilde Tâberi (öl. 310/923) *Câmiu'l-Beyân*'da Hız. Peygamber'in sahabeye Kur'an'ı onar ayet olarak ezberlettiğini ve onların da on ayeti öğrendikten sonra yeni on ayete geçtiklerini haber vermektedir. Hız. Peygamber

<sup>47</sup> Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'an Tarihi*, 124.

<sup>48</sup> Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr el-Kurtubi, *Camiu'l-Ahkamu'l-Kuran*, thk. Mahmud Hamid Osmân, Daru'l-Hadis, 23/322-323: Ağırbaş, *Kırâat Eğitim Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar*, 30.

<sup>49</sup> Gaşiye 88/21-22.

<sup>50</sup> Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'an Tarihi*, 107.

<sup>51</sup> Ağırbaş, *Kırâat Eğitim Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar*, 27.

<sup>52</sup> İsrâ, 17/106.

Kur'ân'ı sahabeye okuyor, onlarda dinleyip ezberliyorlardı. Sahabeler ise Kur'ân'ı Hz. Peygamber'den aldıkları şekliyle yine aynı metotla tâbiine olduğu gibi aktarmışlardır. Hz. Peygamber, Kur'ân okumaya “*Kur'ân okuyacağın vakit o kovulmuş şeytandan Allah'a sığın*”<sup>53</sup> ayeti gereğince istiâze ve besmele ile başlardı ve daha sonra ayetleri “*Kur'ân'ı ağır ağır, tane tane oku.*”<sup>54</sup> ayeti tane tane vakf ve tecvid kurallarına dikkat ederek tertil üzere okurdu.<sup>55</sup>

Hız. Peygamber'in yaşamış olduğu toplum, bütünüyle sözlü kültürün koordinatlarıyla hareket ederek bilgi aktarımında bulunurken, aynı şekilde Peygamberimiz de sahabîlere vahyi tebliğ ederken sözlü kültürün bütün yollarını kullanarak birebir anlayacakları şekilde aktarmıştır. Aktardığı vahyin anlaşılır ve kolay ezberlenmesi için sorulan sorulara açıklayıcı cevaplar vermesi ya da sahabenin ilgisini çekmek için çoğu zaman kendisine sorular yöneltip cevap vermesi ve en önemlisi de gelen vahyi hayatında yaşayarak, uygulayarak tebliğ etmesi en büyük örnekler arasında sayılabilir.<sup>56</sup>

Hız. Peygamberin inen vahyi aktarırken sadece lafzen veya manen mi aktardığıyla ilgili bilgi bizatihi Kur'ân'ın kendisi tarafından verilmektedir. Hız. Peygamber'in vahyi sahabîlere hem lafzen hem de manen tebliğ ettiği Nahl süresinde bildirmiştir. “*O peygamberleri apaçık delillerle ve kutsal metinlerle gönderdik. İnsanlara indirdiklerimizi kendilerine açıklamak için ve (ola ki üzerinde) düşünürler diye sana da uyarıcı kitabı indirdik.*”<sup>57</sup> Bu ayetin muhatabı olan Hız. Peygamber, Kur'ân'ın eğitim ve öğretiminde toplumun bütün fertlerine Kur'ân'ı ayrı ayrı okuyor ve açıklıyordu; erkekler, kadınlar, yaşlılar, gençler, çocuklar, hür ve köle olanlara anlayacakları bir tarzda müşâfehe yöntemiyle eğitim veriyordu.<sup>58</sup> Sahabelerin ezberleme veya kavrama yeteneklerine göre Hız. Peygamber hem ayetleri müşâfehe yoluyla tane tane okuyor hem de tedrici bir tarzda onlara bölüm bölüm okutuyordu. Hız. Peygamber'in bu şekilde sahabeleri yetiştirmesi, müşâfehe geleneğinin toplumdaki yansımalarını göstermektedir.<sup>59</sup>

<sup>53</sup> Karaman “vd” *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3/ 432.

<sup>54</sup> Müzzemmil, 73/4.

<sup>55</sup> Hız. Ali'ye (öl.40/661) isnad edilen rivayete göre tertil, harfleri güzel okumaya, tecvid kurallarına dikkat etmeye, vakıf ve ibtidâ yerlerine göre durup okumaktır. Hız. Peygamber'in Kur'ân okuyuşu. Hız. Ümmü Seleme'ye (öl.62/681) sorulduğunda: “*Hız. Peygamber harf harf, tane tane okurdu.*” diye buyurmuştur. Bkz: Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk.Şuayb el-Arnâud- Adil Mürşid (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 44/147: Ağırbaş, *Kirâat Eğitim Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar*,30.

<sup>56</sup> Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'ân Tarihi*, 249.

<sup>57</sup> Nahl, 16/44.

<sup>58</sup> Ebu Abdullâh Muhammed b. İsmâil el-Buhari, *Sahih-i Buhari* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale Yayınları-el Risale Vakfı, 2015), “Talak”, 29; Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'ân Tarihi*, 250.

<sup>59</sup> İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâi'l-Kurra*, (Beyrût: Dârü'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1427/2006), 1/410; Ağırbaş, *Kirâat Eğitim Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar*,32.

Hız. Peygamberin uyguladığı bu sözlü eğitim ise belirli usullerle gerçekleştirilmiştir. Bu usuller her ne kadar ilk dönemlerde aşağıda geçeceği üzere isimlendirilmese de daha sonra kıraat ilmi erbapları tarafından “tarik” olarak isimlendirilmiştir.<sup>60</sup> Bu konuyla ilgili kaynaklardan elde edilen bilgilerin konunun vuzuhta kavuşması açısından verilmesi uygun olacaktır. Çalışmada kıraat ilmi literatüründe başka kavramlar bulunsa da<sup>61</sup> kıraat eğitim öğretiminde çoğunlukla kullanılan Semâ, Arz ve Edâ tarikleri hakkına bilgi verilecektir.

#### 4.1.1. Semâ Tariki

Sözlükte, “İşitmek, dinlemek” manasına gelen semâ kelimesi terim anlamıyla da hocanın okuması, öğrencinin ise hocasından dinleyip alması ve ezberlemesi demektir. Hız.

<sup>60</sup> Mustafa Atilla Akdemir, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*, (İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 97.

<sup>61</sup> **Telakkî:** Semâ yöntemiyle yakın bağa sahip kavramlardan biri de *telakkî*dir (تَلَقَّن). Tefe‘ul bâbından türeyen bu kelime, bir bilginin yahut konunun doğrudan hocadan alınarak öğrenilmesini ifade eder. Kavram, esasen bilginin sözlü aktarımını, yani ağızdan ağıza intikalini çağrıştırmakla birlikte, yüz yüze gerçekleşen müşâfehe yöntemini de kapsar. Bunun yanında telakkî, yalnızca sözlü gelenekle sınırlı olmayıp yazılı kaynaklardan faydalanmayı da içine alan daha geniş bir anlam alanına sahiptir. Nitekim Fârâbî (ö. 339/950), *telakkî*yi bilgiyi almak ve onu zihinde yerleştirip özümsemek şeklinde tanımlarken; Ezherî (ö. 370/980) ve İbn Fâris (ö. 395/1004) de (لَقَّن) ve (تَلَقَّن) fiillerinin hem şifâhî yolla hem de yazılı kaynaklardan öğrenmeyi karşılamak üzere kullanıldığını belirtmişlerdir. Bkz: Mahmut Kaya, “Fârâbî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/145-162; Selahattin Kıyıcı, “Ezherî, Muhammed b. Ahmed”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/65; Hüseyin Tural, “İbn Fâris”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/479-481.

**Telkîn:** Arz metoduyla ilişkili kavramlardan biri de *telkîn*dir (التَلْقِين). Bu terim, *lekkane* (لَقَّن) fiilinin mastarı olup “bir şeyi öğretmek” veya “bir kimseyi bir konuda bilgilendirmek” anlamına gelir. Aynı zamanda anlatmak manasında “وَقَدْ لَقَّنَنِي فُلَانٌ كَلَامًا” (falanca kişi bana bilmediğim bir sözü anlattı) ifadesinde, anlamasını sağlamak manasında ise “وَلَقَّنَهُ إِيَّاهُ: فَهَمَهُ” (ona anlamasını sağladı, o da kavradı) kalıbında kullanılır. *Lekkane* fiili, bir kimsenin bilgiyi doğrudan veya yüz yüze başkasına aktarması anlamını da taşır. Bu durumda hoca, bilgilendirme ve öğretme sürecini doğrudan gerçekleştirmiş olur. Telkîn kavramı, tarihsel süreç içinde kazandığı ıstılahî anlamıyla, Kur‘ân-ı Kerim’in öğretilmesi ve hâfız yetiştirilmesinde kullanılan yöntemlerden biri olarak değerlendirilebilir. İstılahî bağlamda ise telkîn, “Kur‘ân-ı Kerim’i ve kıraat rivayetlerini şifâhî olarak doğrudan öğretmek ve öğrencinin bunu kavramasını sağlamak” şeklinde tanımlanabilir. Bkz: Ebu‘l-Fadl Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânü‘l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 13/390; Ebû‘l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Hamevî el-Feyyûmî, *el Misbâhu‘l-münîr fî ğarîbi‘ş-Şerhi‘l-Kebîr* (Beyrut: Mektebetü‘l-İlmiyye, ts.), 2/558.

**Müdârese:** Arz usulüyle bağlantılı kavramlardan biri de müdâresedir. Bu terim, kökeni derese (درس) fiiline dayanır. Kelimenin temel anlam alanı, bir şeyin aşınması, rüzgârın bir iz bırakmadan silip süpürmesi, bir çizimin kaybolması ya da elbisenin yıpranması gibi durumları kapsar. Nitekim “دَرَسَ البَجِيرُ” ifadesi, devenin ağır yük sebebiyle yorgun düşmesini anlatır. Kıraat ve eğitim bağlamında ise derese fiili, “okumak” ve “üzerinde yoğunlaşmak” anlamlarına gelir. “دَرَسَ الْكِتَابُ” ifadesi, kitapları okuyup çalışmayı ve üzerinde dikkatle durmayı anlatır. “دَرَسْتُ” ve “دَارَسْتُ” kalıpları, kitapları okuyarak öğrenmek ve onları müzakere ederek hafızaya yerleştirmek anlamında kullanılır. Buradan türeyen müdârese (مدارس) kavramı ise karşılıklı inceleme, karşılıklı okuma ve mütalaa etme manasına gelir. Kur‘ân’da da bu kök fiile atıf yapılır. “وَكَذَلِكَ ”نُصِرْتُ الْآيَاتِ وَلِيَقُولُوا دَرَسْتُ وَلِيُنَبِّئَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ” (En‘âm 6/105) ayetinde, “Böylece biz âyetleri çeşitli şekillerde açıklıyoruz ki, ‘İyi öğrenmişsin’ desinler ve anlayan bir topluluk için Kur‘ân’ı iyice beyan edelim” buyrulmuştur. İbn Abbas’ın (ö. 68/687-88), ayette geçen “دَرَسْتُ” ifadesini “öğrenmek” ve “öğretilmek” anlamında yorumladığı rivayet edilmektedir. Buna göre “دَرَسْتُ” kitapları inceledim, “تَدَارَسْتُ” kitapları karşılıklı olarak okudum, “دَارَسْتُ” ise kitapları birlikte müzakere ettim manalarına gelmektedir. Bkz: İbn Manzûr, *Lisânü‘l-Arab*, 1414, 6/69, 70.

Peygamber'in Kur'ân öğrenimi semâ tarikiyle olmuştur.<sup>62</sup> Hz. Peygamber Kur'ânı Cebrâil (as)'den işiterek almış, aynı şekilde sahabeler de Hz. Peygamber'de Kur'ân eğitimini alırken işiterek almışlardır.<sup>63</sup>

Semâ usûlünde dikkat edilmesi gereken en önemli konu “Fem-i muhsin” sahibi bir kişiden eğitim almaktır.<sup>64</sup> Hz. Peygamber'in okuyuşu tane tane ve anlaşılır bir şekildeydi. Müzemmil süresinde “*Kur'ân'ı tertil ile hakkını vererek oku*”<sup>65</sup> ayetinde belirtildiği gibi Hz. Peygamber'in okuyuşunun açık ve tane tane olduğu bilinmektedir. Nitekim yukarıda da ifade edildiği gibi Ümmü Seleme'ye (öl. 62/681) Peygamber Efendimizin Kur'ân'ı nasıl okuduğu sorulduğunda “*Hz. Peygamber harf harf, tane tane okurdu.*” diye cevap vermiştir.<sup>66</sup>

Semâ metodunda düzgün bir okuyuşa sahip olmak önemlidir. Semâ metodu sahabe, tabiin ve sonraki kırâat imamları tarafından günümüze kadar uygulanan bir eğitim metodudur. Kırâat eğitiminin nasıl alınması gerektiği konusunda bilgi veren Aliyyü'l-Kârî (öl.1014/1605): “*Kırâat eğitimi hocalardan iki şekilde alınır. Biri, kırâati hocanın ağzından, onun telaffuzundan dinlemektir. Diğeri ise, kırâati hocanın huzurunda ona okumaktır ki, öncekilerin uyguladığı metot budur.*”<sup>67</sup>

#### 4.1.2. Arz Tariki

Sözlükte, “bir şeyi birine göstermek, sunmak, izhar etmek meydana çıkarmak” anlamlarına gelen arz, bir kişinin okuması diğer kişinin dinlemesi ve takip etmesi varsa eksiklerini tamamlaması anlamına gelmektedir.<sup>68</sup> Terim manası ise ilk dönemde sahabenin Kur'ân'ı Hz. Peygamber'e okuması anlamına gelirken, sonraki dönemlerde ise Kur'ân talebesinin dersini hazırlayıp hocasına dinletmesi anlamına gelmiştir.<sup>69</sup>

<sup>62</sup> Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr el-Kastallânî, *Letâifü'l-İşârât li-Fünuni'l-Kıraat*, thk. Merkezü Dirâsâtü'l-Kur'aniyye (Medine: Melik Fehd Mushaf Matbaası, 1434/2012), 1/378; Ağırbaş, *Kırâat Eğitim Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar*, 90.

<sup>63</sup> Temel, *Kırâat ve Tecvîd İstılahları*, 147.

<sup>64</sup> Ağırbaş, *Kırâat Eğitim Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar*, 91.

<sup>65</sup> el-Müzemmil, 73/4.

<sup>66</sup> Ağırbaş, *Kırâat Eğitim Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar*, 30.

<sup>67</sup> Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *el-Minehü'l Fikriyye fî Şerhi'l-Mükaddimeti'l-Cezeriyye*, thk. Üsâme Atâyâ, (Dimeşk: Dâru'l Ğavsânî, 1433/2012), 117; Ağırbaş, *Kırâat Eğitim Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar*, 91.

<sup>68</sup> İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, 4/2885; Ağırbaş, *Kırâat Eğitim Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar*, 91.

<sup>69</sup> Nureddin Ebü'l-Hasan Ali b. Sultân Muhammed Ali El-Kârî, “el-Minehül-Fikriyye bi-Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye” (Beyrût: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye), 117; Temel, *Kırâat ve Tecvid İstılahları*, 45; Ağırbaş, *Kırâat Eğitim Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar*, 92.

Arz tariki her yıl ramazan ayında Allah Resul'ü ile Cebrâil (as)'in o döneme kadar inmiş olan ayetleri karşılıklı olarak birbirlerine okumaları demektir. Bu uygulama daha sonra Hz. Peygamber ile sahabeler arasında da devam etmiştir. İbn Abbas'tan gelen rivayete göre arz uygulaması ramazan ayında meydana gelmiştir. “*İnsanların hayır yönünden en cömerti Resûlullah (sav) idi. Kendisinin en cömert olduğu zaman dilimi de Ramazan ayıydı. Cebrâil (as) Ramazan ayının her gecesinde O'nunla buluşur, gidinceye kadar Hz. Peygamber Kur'ân'ı kendisine arz ederdi. Hz. Peygamber, Cebrâil (as) ile buluştuğunda esmek için engel tanımayan bereketli rüzgârlardan daha cömert olurdu.*”<sup>70</sup> Bu rivayetten anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber ile Hz. Cebrail (as)'in ramazan boyunca her gece arz uygulamasına göre Kur'ân'ın okunması ve takip edilmesi gerçekleşmiştir. Ebû Hureyre'den gelen rivayet “*Cebrâil (as) her sene Kur'ân'ı Peygamberimize bir defa arz ederken vefat edeceği yıl bu durum iki defa meydana gelmiştir. Her sene on gün itikâfa girerken vefat edeceği yıl iki kere itikâfa girdi*” bu rivayette de arz tarikinin Hz. Peygamber'in vefat edeceği yıl iki defa gerçekleştiği bildirilmektedir. Bu rivayetlerden anlaşılan başka bir husus ise arz eyleminde okuyan kişinin bazen Cebrâil (as) iken bazen de Hz. Peygamber olduğudur.<sup>71</sup> Arz olayının gerçekleştiğine dair delil sayılacak bir hadiseyi de Hz. Fatma şöyle haber vermektedir. “*Resûlullah (as) bana şu şekilde sır verdi: Cebrâil (as) her sene Kur'ân'ı bana arz ediyordu. Bu sene ise iki defa arz etti. Ben buradan ecelim yaklaştığını anlıyorum.*”<sup>72</sup> Arz olayının Hz. Peygamber ile Hz. Cebrâil (as) arasında her yıl bir defa, Hz. Peygamber'in vefat edeceği senede iki defa meydana gelmesi daha önce sözlü tebliğ edilen ayetlerin korunmasını ve muhafaza edilmesini sağlamıştır.<sup>73</sup>

Arz olayının daha önce meydana gelen vahiy şekillerine benzerlik gösterdiği söylenilebilir. Cebrâil (as), vahyin nüzulünde melek ya da insan suretinde ayetleri sözlü ya da uygulamalı olarak bildirdiği bilinmektedir. İlk vahyin inişi veya diğer ayetlerin nüzulünde melek şeklinde vahyi bildirirken abdest, namaz, kurban ve hac gibi ibadetlerin uygulamalı olarak gösterildiği, itikadi, fıkhi ve ahlaki konularda ise açıklamalar yapıldığı ve bu hadiselerin çoğu zaman sahabeler tarafından şahit olduğu bilinmektedir. Arz eyleminde de tekrar bu şekilde vahyin arz edildiğini söyleyebiliriz. Bu verilerde Arz metodunun bilginin alınması ve korunması için etkili bir yöntem olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda Aliyyü'l-

<sup>70</sup> Buhârî, *Fedâ'ilu'l-Kur'ân*, 7; Müslim, *Kitâbu'l-Fedâ'il*, 50; Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'ân Tarihi*, 193.

<sup>71</sup> Buhârî, *Fedâ'ilu'l-Kur'ân*, 7; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 17/102; Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'ân Tarihi*, 193.

<sup>72</sup> Buhârî, Menakıb, 25; Müslim, *Fedâ'ilu's-Sahabe*, 99; Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'ân Tarihi*, 193.

<sup>73</sup> Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Fedâ'ilu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Enes Mustafa Hın, (Beyrut: Darü'r-Risaletü'l-Alemiyye, 1427/2007), 151-152; Dağ, Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'ân Tarihi*, 216.

kârî: “Kırâat hocadan almanın bir diğer metodu, kırâati hocanın huzurunda ona okumaktır ki, sonrakilerin uyguladığı metot budur”<sup>74</sup> söylemi oldukça önemlidir. Sema ve arz tariki sözlü olarak aktarılan Kur’ân kırâatinin muhafaza edilmesi ve aktarılması için önemli metotlar olduğu görülmektedir.

#### 4.1.3. Eda Tariki

Sözlükte, “Sunmak, tam olarak vermek, gereken hakkı ödemek” manasına gelen edâ sözcüğünün terim manası ise arz ve semâ yöntemlerinin bir arada uygulanması demektir.<sup>75</sup> Hoca, öğrencinin dersini okur, öğrenci de hocadan aldığını aynı şekilde hocanın huzurunda tekrar eder. Hocanın okuyup talebenin tekrar etmesi ile alınan kırâat eğitime edâ denilmektedir. Edâ tarikini ilk uygulayan Hz. Peygamber ve Cebrail (as) olmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi her ramazan ayında Cebrail (as), Peygamber Efendimiz’e Kur’ân’ı okuyor ve daha sonra Hz. Peygamber de dinlediği ayetleri Cebrail (as)’e arz ediyordu. Günümüze kadar gelen mukabele okuma geleneği o dönemden bize kadar ulaşmıştır.<sup>76</sup> Hz. Peygamber’in aynı şekilde sahabeye bu metot üzere Kur’ân eğitimi verdiği, vahiy kâtibi Zeyd b. Sabit tarafından bize ulaştırılmıştır. “Resûlullah bana kendisine vahiy geldiğinde yazdırıyordu. Ben elimde yazı malzemesi olduğu hâlde onun yanına gider, Peygamberimizde bana imlâ ettirirdi. Sonra bana oku der, ben de ona okurdum. Bir eksiklik olursa onu düzeltir ve ben ondan sonra ayetleri insanlara ulaştırırdım.”<sup>77</sup> Hz. Peygamber, inen ayetleri sahabîlere okuyordu, zihinde ve yazıda yanlış olmaması için akabinde okuduğu ayetleri onlardan dinlerdi, onların eksikleri veya yanlış aldıkları kelimeler olunca edâ tarikiyle düzeltiyordu. Kırâat ilminin önde gelenlerinden sayılan İbn Mücâhid bu konuda “hocasından duyduğunu aynen muhafaza etmek ve hakkıyla arz etmektir” diyerek Edâ tarikinin bu şekilde olması gerektiğini belirtmiştir. Aliyyü’l Kâri ise Kırâat ilmini hocasının ağzından dinledikten sonra aynı keyfiyet üzere hocasına arz etmektir, duymadan okumak değildir. Aliyyü’l-Kâri’ye arz ve sema usullerinden hangisinin kırâat almada faydalı olduğu sorusuna, “ezberlemeye yakın olduğundan arz usulü daha iyidir. Ancak

<sup>74</sup> Aliyyü’l-Kârî, *el-Minehü’l Fikriyye*, 117; Akdemir, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*, 98.

<sup>75</sup> Ebü’l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-İsfehani, *El-Müfredat fî Garibil-Kuran*, thk. Muhammed Halil İtan, (Beyrut, Darü’l-Ma’rife, 1431/2010), 69; Ağırbaş, *Kırâat Eğitim Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar*, 92; Temel, *Kırâat ve Tecvîd Istılahları*, 58,

<sup>76</sup> Ağırbaş, *Kırâat Eğitim Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar*, 92;

<sup>77</sup> Nureddin Ali b. Bekr el-Heysemî, *Mecmaü’z-Zevaid ve Menbaü’l-Fevâid*, (Beyrut: Dâru’l Kitâbü’l – Arabiyye, ts.), 1/152; Ağırbaş, *Kırâat Eğitim Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar*, 35.

*imkân varsa ikisini bir arada uygulamak daha faydalıdır.” Kırâat ilminde önemli olan aldığı şekliyle aktarmaktır. Zeyd b. Sabit’ten rivayet edilen “Kırâat uyulması gereken sünnettir. Onu öğrendiğiniz ve aldığınız şekliyle okuyunuz”<sup>78</sup> demektedir. İbn Mücahid Kitâbü’s-Seb’a eserinde “Kırâat ilmi sonrakilerin, öncekilerden aldıklarıdır, sizden öncekiler gibi okuyunuz” demektedir. Kırâat imamları ve ravileri hangi tarik ve rivayet üzere kırâat almışlarsa o kırâat üzere de okutmuşlardır.<sup>79</sup> Kırâat ilminin aktarılmasında müşâfehe metodu çok önemli bir yere sahiptir. Kırâat eğitimi ilk dönemden itibaren sema ve arz usulüyle olmuştur. Bu iki tarik beraber uygulandığı taktirde eda tariki meydana gelir. Kırâat ilminin aktarımında, eda tariki yukarıda belirtilen ifadelerle göre en etkili ve en anlaşılır olanıdır.*

### **5. Mâverâünnehir’de Kırâatlerin Şifahî Aktarımı**

Kırâat ilminin nesilden nesile aktarımın en önemli metodu yukarıda da ifade edildiği gibi müşâfehe metodudur. Hz. Peygamber’in yoğun bir şekilde uyguladığı bu metot, kaynağını diğer semavî dinlerin peygamberlerinden almış, günümüz de bile teoride fazla dillendirilmese de pratikte yoğunlukla uygulanan bir metottur. Bu metotla sahabe Hz. Peygamber’den, tabiin de sahabeden kırâat eğitimi almış, İslam’ın yayıldığı coğrafya genişledikçe Kur’an halkaları da genişlemiş ve çeşitli bölgelere intikal etmiştir. Mâverâünnehir bölgesi de bu bölgelerden biri olarak hicri birinci ve ikinci asırda kırâat rivayetlerine sahne olan bölgelerden biridir. O dönemin fiziki özellikleri gereği yazının gelişmeye başladığı, ancak kırâat eğitiminin müşâfehe metoduyla gerçekleştiği bir zaman dilimidir. Dahhak b. Müzahim (öl. 105/723)<sup>80</sup>, Yahya b. Yamer (öl. 89/708 ?)<sup>81</sup> gibi şahsiyetlerin bölgeye gitmesiyle başlayan bu süreç onlardan sonraki alimlerin faaliyetleriyle devam etmiştir. Çalışmanın bu kısmında Mâverâünnehir bölgesinde şifahî aktarım örneklemleri sunularak kırâat ilminde müşâfehe metodunun arz, semâ ve edâ yönlerinin bölgedeki etkisi üzerinde durulacaktır.

Mâverâünnehir, İslam dünyasında kırâat ilminin rivayet ağları bakımından en verimli ve etkin merkezlerden biri olarak öne çıkmıştır. Bölgedeki rivayet dönemi, kırâat ilminin erken Emevî merkezlerinden başlayan serüveninin bu coğrafyaya intikaliyle birlikte şekillenmiş,

<sup>78</sup> Ebü Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî İbn Mücâhid, *Kitâbü’s-Seb’a fi’l-Kırâât*, thk. Şevki Dayf (Kahire: Nahdatu Mısır, 3 Baskı, 2007), 50.

<sup>79</sup> İbn Mücâhid, *Kitâbü’s-Seb’a fi’l-Kırâât*, 49-52; Aliyyü’l Kârî, *el-Minehü’l Fikriyye*, 117; Ağırbaş, *Kırâat Eğitimi Öğretim Gelenegi ve Günümüzdeki Uygulamalar*, 93.

<sup>80</sup> Muhammed Eroğlu, “Dahhak b. Müzahim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/410-411.

<sup>81</sup> Celal Kırca, “İbn Ya’mer”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 447-448.

zamanla burada yürütülen ilmî faaliyetler sayesinde kurumsal bir hüviyet kazanmıştır. Kıraat ilmi, Kur'ân-ı Kerîm'in doğru okunmasını ve sahih biçimde anlaşılmasını temin etmeyi amaçlayan; bu doğrultuda rivayetlerin güvenilir şahsiyetler aracılığıyla toplanarak nesiller boyunca aktarılmasına dayanan disiplinler bütünü olarak tanımlanabilir.<sup>82</sup> Bu çerçevede, Mâverâünnehir'deki rivayet olgusu yalnızca bilginin aktarımıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda kıraat ilminin epistemolojik zemininin oluşmasına ve metodolojik gelişiminin istikamet bulmasına da katkı sağlamıştır.

Hz. Peygamber dönemiyle başlayan sonraki süreçlerde özellikle Kûfe, Basra gibi erken ilmî merkezlerde gelişen kıraat ilminin rivayet ağı, Harun Reşid döneminde Mâverâünnehir'e kadar ulaşmıştır. Bu süreçte, Kûfe'nin önde gelen kıraat imamlarından Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza el-Kisâî'nin Mâverâünnehir'in önemli merkezlerinden Rey'de bulunması, bölgenin ilmî alt yapısının oluşmasına katkı sağladığı söylenebilir.<sup>83</sup> Kisâî'nin Harun Reşid'in kıraat hocası olarak bölgeye gelmesi,<sup>84</sup> kıraat rivayetlerinin Mâverâünnehir coğrafyasına ulaşması ve burada ilmi temellerin atılması açısından mühim bir adımdır. Kisâî'nin Mâverâünnehir'de aktif bir ilmi faaliyette bulunup bulunmadığı kesin olmasa da burada vefat etmiş olması rivayetlerin bölgeye taşınmasında köprü vazifesi gördüğü söylenebilir.

Mâverâünnehir'de rivayet sürecinin devamında önemli bir konum işgal eden isimlerden biri de Übeyd b. Süleyman el-Bâhîlî'dir. Horasan'ın Belh şehrinde dünyaya gelen<sup>85</sup> Übeyd, Dahhâk b. Müzâhim gibi kıraat alanının önde gelen âlimlerinden rivayet almış, bu ilmi müşâfêhe yoluyla öğrenerek sonraki nesillere aktarmıştır. İbn Hibbân'ın onu "sika" yani güvenilir olarak nitelemesi, Übeyd'in rivayet zincirlerinde güvenilir bir halka olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.<sup>86</sup> Nitekim o, sahip olduğu rivayetleri Yahyâ b. Vâdîh gibi dönemin

<sup>82</sup> Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed Yusuf el-Cezerî İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-Kırâati'l-Aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (Mısır: el-Matbaatu'l-Ticaretu'l-Kübra, ts.), 1/9; Muhammed Abdulazim ez-Zerkani, *Menâhîlu'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Şemseddin (Lübnan: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 230; Mennâ Halil el-Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân* (Mısır: Darü'l-Meârif, 1421), 256; Mehmet Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü* (İstanbul: Hacıveysizade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019), 77-80.

<sup>83</sup> Tayyar Altıkulaç, "Kisâî, Ali b. Hamza", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/69-70.

<sup>84</sup> Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşid", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/258-261.

<sup>85</sup> Şemseddin Ebi Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk. Gânîm Abbas Gânîm, Mecdî's-Seyd Emin (el-Farûku'l-Hadîsetü Li't-Tibaati ve'n-Neşr, 2004), 212.

<sup>86</sup> Muhammed b. Sa'd, *Tabakatü'l-Kebîr*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrût: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 8/159; Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Târîhü'l-Kebîr* (Riyad: en-Nâşirü'l-Mütemeyyiz, 2019), 6/596.

seçkin âlimlerine şifâhî biçimde aktarmış, böylece bölgede kıraat ilminin sürekliliği ve gelişimine katkıda bulunmuştur.<sup>87</sup>

Rivayet zincirlerinde Yahyâ b. Vâdih'in üstlendiği rol, Mâverâünnehir'in kıraat ilmi açısından adeta bir köprü işlevi görmesiyle doğrudan ilişkilidir. Yahyâ b. Vâdih, Merv ve çevresinde yürütülen ilmî faaliyetlerde Muhammed b. Haccâc el-Musaffar, Saîd b. Cermî ve Ziyâd b. Eyyûb gibi isimlerin yanı sıra Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî gibi büyük hadis âlimlerine de hocalık yapmıştır. Bu durum, Mâverâünnehir'deki rivayet ağının sadece kıraat alanıyla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda hadis ilmiyle de güçlü bir bağ kurarak iki alan arasında şifâhî ve yazılı aktarımların canlı bir şekilde devam ettiğini göstermektedir.<sup>88</sup>

Ebû Ravh el-Basrî, Dahhak b. Müzahim'in öğrencilerinden biri olarak Maveraünnehir bölgesinde kıraat ilminin şifahi aktarımında önemli bir isimdir.<sup>89</sup> Her ne kadar doğrudan Dahhak'tan kıraat rivayeti aldığı kesinleşmemişse de Ebân el-Attâr gibi alimlerden aldığı rivayetlerle bölgedeki kıraat ilminin gelişimine katkıda bulunmuştur.<sup>90</sup> Ebû Ravh, özellikle Şu'be, Yezid b. Zeri', İbn Uleyye gibi alimlere müşâfêhe yoluyla eğitim vermiş,<sup>91</sup> böylece Mâverâünnehir'in rivayet silsilesinin genişlemesine ve kuvvetlenmesine katkıda bulunmuştur. Ahmed b. Salih'in de onun rivayetlerinden ders aldığı İbnü'l-Cezerî tarafından kaydedilmiştir.<sup>92</sup> Bu durum, rivayetlerin sağlamlığı ve kuşaktan kuşağa aktarıldığına dair önemli bir göstergedir.

'Âmr b. Abdullah el-Hemedânî, hem Dahhak b. Müzahim hem de Ebû Abdurrahman es-Sülemî gibi seçkin alimlerden müşâfêhe geleneği çerçevesinde ders alan önemli bir şahsiyettir.<sup>93</sup> Zehebi'nin aktardığına göre, yedi kıraat imamından Hamza b. Zeyyat da onun kıraatini arz etmiştir.<sup>94</sup> 'Âmr b. Abdullah'ın isnâd silsilesindeki yüksek konumu, Mâverâünnehir'de kıraat ilminin rivayet yoluyla inşa edilen sağlam yapısını açıkça ortaya

<sup>87</sup> Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Ali Ebû Zeyd (Müessesetü'r-Risâle, 1985), 9/211.

<sup>88</sup> Buhârî, *Târihü'l-Kebîr*, 6/309; Muhammed Mustafa el-A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâîl", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/368-372.

<sup>89</sup> Dahhâk b. Müzâhîm el-Halilî, *Tefsîrû'd-Dahhâk*, thk. Muhammed Şükrü Ahmet ez-Zâviyeti (Mısır: Darü's-Salam, 1999), 73.

<sup>90</sup> ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 4/229; Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî tabakâti'l-Kurra* (Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1932), 1/347.

<sup>91</sup> ez-Zehebî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/61.

<sup>92</sup> İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/203.

<sup>93</sup> el-Halilî, *Tefsîrû'd-Dahhâk*, 78; Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz* (Lübnan: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 78.

<sup>94</sup> ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, 78.

koymaktadır. Onun, A'meş ve Âsım gibi önde gelen kıraat âlimlerine bizzat kıraat öğretmiş olması,<sup>95</sup> bölgedeki sözlü aktarım faaliyetlerinin yerel bir nitelik taşıdığı algısının yanında, bir de İslam dünyasının farklı merkezlerine taşınarak geniş bir etki alanı oluşturduğunu göstermektedir. 'Amr b. Abdullah'ın hafızlık vasfı ise, rivayetlerdeki güvenilirliğinin ve kıraat ilminin müşâfehe yoluyla aktarımındaki otoritesinin belirginleşmesine güçlü bir dayanak sağlamıştır.<sup>96</sup>

Kurra b. Halit es-Sudûsî, esasen hadis alanında tanınan bir alim olmakla birlikte, kıraat ilmine olan katkıları müşâfehe geleneği açısından önemlidir. Hasan el-Basrî ve Dahhak b. Müzahim gibi dönemin otoriter alimlerinden aldığı rivayetlerle Basra ekolünün rivayet zincirini Mâverâünnehir'e taşımıştır.<sup>97</sup> Onun verdiği dersler, Yahya b. Said ve diğerlerinin kıraat ilmini öğrenmelerini sağlamış, böylece rivayet silsilesinin bölgedeki devamlılığı sağlanmıştır.<sup>98</sup> Nitekim kıraat ilmiyle ilgili ondan müşâfehe metoduyla ders alan isimlere bakıldığında Belh ve Buhârâ başta olmak üzere Mâverâünnehir bölgesinden birçok alim bulunmaktadır. Basra'dan aldığı kıraat birikimini Mâverâünnehir bölgesine yetiştirdiği öğrenciler vasıtasıyla bölgeye aktarmıştır.<sup>99</sup>

Mukâtil b. Süleyman en-Nebtî ise rivayetler vasıtasıyla kıraat ilminin şekillenmesinde büyük etkiye sahip olmuştur. Belh ve Merv gibi önemli şehirlerde verdiği dersler, bölgedeki ilmî dokunun gelişmesini sağlamış, müşâfehe geleneğiyle rivayetlerin korunmasında kritik bir rol oynamıştır. Mukâtil'in *Kitâbü'l-Kıraat* adlı eseri, rivayetlerin sistematik olarak kayda geçirilmesi ve değerlendirilmesinde önemli bir kaynak görevi görmüş, Mâverâünnehir'deki rivayet geleneğinin şifahi aktarımdan kitabî aktarımına yönelik öncü bir örnek olarak şifahi aktarımın kitabi aktarımına geçişini sağlamıştır.<sup>100</sup>

Fazl b. Hâlid Ebû Mu'âz el-Mervezî hakkında rivayet faaliyetlerine dair ayrıntılı bilgi sınırlı olmakla birlikte, onun isnâd zincirlerine dâhil oluşu ve Muhammed b. Şakîk gibi talebeleri vasıtasıyla bölgeye bıraktığı etkiler, rivayet döneminin sürekliliğine işaret etmektedir. Fazl b. Hâlid, kıraat ilmine dair bilgilerini kendisinden önceki kuşaktan Harice b.

<sup>95</sup> Mücteba Uğur, "A'meş", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/54.

<sup>96</sup> ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 7/355.

<sup>97</sup> Sa'd, *Tabakatü'l-Kebîr*, 7/203; Muhammed b. Ahmet el-Bustî İbn Hibbân, *Meşâhîrü Ulemâi'l-Emsâr*, thk. Mecdî b. Mansûr b. Seyyid eş-Şûrî (Beyrût: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 246; Şemseddin Ebi Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *ez-Zehebî, Tehzîbü'l-Kemâl*, 577; Buhârî, *Târihü'l-Kebîr*, 183; Erdiñç Ahatlı, "Yahya b. Said el-Kattân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/262.

<sup>98</sup> ez-Zehebî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/579.

<sup>99</sup> ez-Zehebî, *ez-Zehebî, Tehzîbü'l-Kemâl*, 368.

<sup>100</sup> ez-Zehebî, *ez-Zehebî, Tehzîbü'l-Kemâl*, 433; İbn Hibbân, *Meşâhîrü Ulemâi'l-Emsâr*, 309.

Mus'ab es-Serahsî, Dahhâk b. Müzâhim ve Abdullah b. Mübarek gibi âlimlerden müşâfehe yoluyla almış, böylece rivayet zincirinin en tipik halkalarından birini temsil etmiştir.<sup>101</sup>

Onun ilmî faaliyetleri sadece rivayet dönemine özgü kalmamış, kısmen de olsa telif süreciyle temas etmiştir. Zira hicrî ikinci asır gibi erken bir dönemde Kur'an ve kıraat ilmine dair bir eser telif etmiş olması,<sup>102</sup> rivayet merkezli aktarımın yavaş yavaş yazılı kültüre kapı araladığını göstermektedir. Kendisinden önce bilinen herhangi bir kıraat eserinin bulunmaması, sözlü aktarım ağıyla şekillenen rivayet ilminin o dönemde belli bir olgunluk seviyesine ulaştığını ortaya koymaktadır. Nitekim İbnü'l-Cezerî'nin naklettiği rivayetler arasında adının zikredilmesi,<sup>103</sup> Fazl b. Hâlid'in ilmî mirasının şifâhî ve yazılı yollarla sonraki nesillere intikal ettiğinin önemli bir göstergesidir.

Muhammed b. Harun Ebû Abdurrahman en-Nisabûrî, müşâfehe geleneği bağlamında Mâverâünnehir'in kıraat ilmine yaptığı katkının önemli temsilcilerindendir. Fadl b. Ebû Muaz ve Harice b. Mus'ab gibi kıraat alimlerinden aldığı şifahi rivayetleri öğrencileri olan Muhammed b. İsa ve diğerlerine müşâfeheyle aktarması, rivayet zincirlerinin sağlamlığını ortaya koyar. Ayrıca kendisinin Resmü'l-Mushaf ve daha başka diğer alanla ilgili maharet sahibi bir alim olarak takdim edilmesi<sup>104</sup> bilginin te'lifata dönüşmeye başladığına dair yeni bir oluşumun karinelerinden biridir. Muhammed b. İsa'nın Kisâî'ye kadar uzanan şifahi aktarım zinciri, özellikle Kûfe'den başlayan kıraat ilmi koridorunun Mâverâünnehir'e sistematik bir biçimde aktarıldığını ortaya koymaktadır.<sup>105</sup>

Mâverâünnehir'de Muğays b. Bedîl b. Ömer b. Mus'ab es-Serahsî gibi şahsiyetler rivayet merkezli şifahi aktarımın önemli temsilcilerinden bazıları olarak görülmektedir. Nitekim kıraat ilmiyle ilgili Nafi' b. Abdurrahman ve Harice b. Mus'ab gibi alimlerden müşâfeheyle ders aldığı ve kendi öğrencilerine aktardığı bilinmektedir. Bu gelenek, Mâverâünnehir rivayet ağının hem sürekliliğini hem de bölgesel derinliğini ortaya koymaktadır.<sup>106</sup>

<sup>101</sup> Sa'd, *Tabakatü'l-Kebîr*, 266. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/269.

<sup>102</sup> Abdurrahman b. Ebu Bekir Celaledin es-Suyutî, *Buğyetü'l-Vuât fî Tabakati'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Lübnan: Mekbetetü'l-Asriyye, ts.), 245.

<sup>103</sup> İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/326.

<sup>104</sup> İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/273.

<sup>105</sup> İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/273; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Ma'rîfetü'l-Kurrâi'l-Kibâr ale't-Tabakâti ve'l-A'sâr* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 130; es-Suyutî, *Buğyetü'l-Vuât*, 205.

<sup>106</sup> İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/304.

Özetle, Mâverâünnehir’de rivayet dönemi, kıraat ilminin temel dinamiği olan müşafehe/rivayet unsuru etrafında şekillenmiştir. Bölgedeki alimlerin büyük titizlikle oluşturduğu, aktardığı ve koruduğu rivayetler, kıraat ilminin bu coğrafyada sağlam temellere oturmasını sağlamış; müşâfehe geleneği sayesinde ilim hem süreklilik kazanmış hem de başka bölgelere nakledilmiştir. Bu dönemde Mâverâünnehir, Emevîlerin ilmî merkezlerinden aldığı mirası kendi rivayet hattıyla zenginleştirip hem bölgesel hem de İslam dünyası çapında kıraat ilminin gelişimine öncülük etmiştir. Böylece müşafehe olgusu, Mâverâünnehir kıraat ilminde hem epistemolojik hem metodolojik bir temel oluşturmuş, bölgeyi İslam kıraat tarihinin en önemli merkezlerinden biri haline getirmiştir.

## SONUÇ

Bilgi aktarımı, tarihsel süreçte sözlü ve yazı yoluyla olmuştur. Bazı toplumlar yazılı kültürü kullanırken, bazı toplumlarda sözlü kültürü kullanmışlardır. Kur’ân’ı Kerîm’in indiği toplum olan Araplarda sözlü kültür şiir ve hitabet ile gelişmişlik göstermiştir. Hz. Peygamber döneminde sözlü kültürün yaygın biçimde hâkim olduğu ve yazı bilenlerin toplumda hoş karşılanmadığı bir ortamda, Kur’ân-ı Kerîm’in nüzûlü sözlü olarak başlamıştır.

Kur’ân’ı Kerîm, en büyük şairleri kendisine hayran bırakacak kadar üstün bir edebi dil ile okunup aktarılıyordu. Hz. Peygamber’in en büyük mucizesi olan Kur’ân okunmaya başlandığında bir beşer sözü olmadığı anlaşılmaktaydı. Çünkü onlar sözlü kültüre hâkim oldukları halde bir benzerini isteseler de okuyamazlardı. Nitekim Kur’ân’ın da onlara çağrısı bu şekilde gerçekleşmişti.

Kur’ân-ı Kerîm’deki müşâfehe süreci Cebrail (as) ve Hz. Peygamber’le başlamıştır. Sahabeler Kur’ân’ı dinleyip ezberliyor ve Hz. Peygamber’e birebir arz ediyorlardı, bu süreç sonraki dönemde sahabe ve tabiin arasında da devam etmiştir.

Müşâfehe ile kırâat aktarımı tarihin her döneminde var olmuştur. Müşâfehenin bir yöntem olarak sadece Kur’ân’da var olmadığını aynı zamanda diğer semavi dinlerin kitabında da uygulandığı tespit edilmiştir. Nitekim mesaj ve mesaj gönderenin aynı olduğu bir düzlemde yöntemin aynı olması doğal bir unsur olarak tezahür etmektedir.

Ele alınan bu metodun Kur’ân’ı Kerîm’in anlaşılması noktasında son derece elzem bir metot olduğu tespit edilmiştir. Çünkü bu yöntemin dışında başka yöntemlerin kullanılmasıyla aynı verimin alınmayacağı unsurların olduğu

gözlemlenmiştir. Nitekim fonetik unsurların öğretilmesi sadece müşâfehe metoduyla mümkün olabilmektedir.

Bu çalışma nihayete ererken yazılı aktarım ile sözlü aktarım arasında belirli farklılıklar olduğu ve sözlü aktarımın özellikle kırâat eğitiminde daha gerekli olduğu ortaya konulmuştur. Araplardaki hafızaya güven hissiyatı o dönem eğitiminde müşâfeheyle yapılmasını zorunlu hale getirmiştir.

Kırâatte uygulanan arz, sema ve eda metotlarının kaynağının ilahi vahye dayandığı ve yüce Allah'ın bu metotla Peygamberleriyle iletişime geçtiği görülmüştür. Özellikle Hz. Peygamber'in Cebrail (as) ile her yıl mukabele yapması bu ilahi kaynaklı yöntemin insanlar arasında yaygınlaşmasını ve pekişmesini sağlamıştır.

Müşâfehe geleneğinin İslam eğitim geleneğinde önemli bir payının olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Mâverâünnehir gibi islamî ilimlerin mevcut olduğu bir bölgeye kıraat ilminin intikaline bakıldığında müşâfehe metodunun önemli ölçüde etkili olduğu gözlemlenmiştir. Henüz hicri birinci ve ikinci asrın başlarında gerçekleşen bu olgunun yazının çok gelişmediği, rivayet geleneğinin zirvede olduğu bir dönemde müşâfehenin önemli bilgi aktarım metotlarından olduğu tespit edilmiştir. müşâfehenin bilgileri aktarma konusunda özellikle erken dönemlerde önemli bir konumda olduğu görülmüştür.

İslam ilim geleneğini konu alan araştırmalarda yalnızca kitâbî bilgilerle yetinilmemesi gerektiği açıktır. Özellikle erken dönem kıraat faaliyetleri incelendiğinde, yazının henüz yaygınlaşmadığı yahut yazı malzemelerinin sınırlı olduğu görülmektedir. Bu durum, bilginin aktarımında müşâfehe yönteminin, yani sözlü ve şifâhî geleneğin zorunlu bir unsur olarak varlığını sürdürmesini sağlamıştır. Dolayısıyla ilmî araştırmalarda müşâfehe geleneğinin hesaba katılması, kıraat ilminin gerçek mahiyetini ve tarihî sürekliliğini kavrayabilmek için önemli bir veridir. Nitekim müşâfehenin Mâverâünnehir'deki ilmi aktarım faaliyetlerindeki etkisi incelenmiş ve bu alandaki mevcudiyetinin, kıraat ilminin varlığını koruması ve devamlılığını sağlaması açısından son derece elzem olduğu tespit edilmiştir.

Bu olgulardan doğan sonuçların yanı sıra, günümüzde çevrim içi eğitimin ve yazı kültürünün gelişmesine paralel olarak bireyselleşen ve kendi kendine öğrenme yöntemlerinin yaygınlaştığı çağdaş dönemde müşâfehe metodunun eğitim-öğretimde

daha fazla yaygınlaştırılması gerektiği anlaşılmaktadır. Özellikle kıraat eğitiminde bu yöntemin öneminin korunması, bilginin bütünlüğü ve güvenilirliği açısından kritik bir konumda görülmektedir. Bu sebeple, müşâfehe metodunun günümüz ilmî faaliyetlerde varlığını koruyarak sürdürmesine yönelik çabalara önem verilmesi temenni edilmektedir.

## KAYNAKÇA

- A‘zamî, Muhammed Mustafa el-. “Buhârî, Muhammed b. İsmâil”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 6/368-372. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ağırbaş, Abdulhekim. Kıraat Eğitim Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar. Ankara: DİB Yayınları, 2022.
- Ahatlı, Erdinç. “Yahya b. Said el-Kattân”. TDV İslâm Ansiklopedisi. C. 43. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Akdemir, Mustafa Atilla. Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. el-Minehü’l Fikriyye fi Şerhi’l Mükaddimeti’l-Cezeriyye, thk. Üsâme Atâyâ. Dimeşk: Dâru’l Ğavsânî, 1433/2012.
- Ali El-Kâri, Nureddin Ebü’l-Hasan Ali b. Sultân Muhammed. “el-Minahül-Fikriyye bi-Şerhil-Mukaddimetil-Cezeriyye”. Erişim 20 Mayıs 2025. <https://www.irsad.com.tr/urun/el-minahul-fikriyye-bi-serhil-mukaddimetil-cezeriyye-lmnh-lfkry-shrh-lmqdm-ljzry>
- Altıkulaç, Tayyar. “Kisâi, Ali b. Hamza”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 26/69-70. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bayraktar, Mehmet. İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi, Ankara, Otta Yayınları, 2020.
- Beşir, Ebü’l-Hasan Mukatil b. Süleyman b. Tefsiru Mukatil b. Süleyman, thk. Abdullah Mahmud Şehhate, Kahire, el-Hey’etü’l-Mısriyyeti’l-Amme li’l-Kitab, 1979.
- Birişik, Abdulhamit. Kıraat İlmi ve Tarihi (Bursa: Emin Yayınları, 2018).
- Bozkurt, Nahide. “Hârûnürreşid”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Buhari, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-. Sahihü’l-Buhârî. thk. Mustafa Dîb el-Biğa. Şam: Dâru İbn Kesir, 5. Basım, 1414.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail el-. Târîhü’l-Kebîr. Riyad: en-Nâşirü’l-Mütemeyyiz, 1. Basım, 2019.

- Çelik, Mehmet. Synoptic İncillerin Kaynakları ve Tahlili Mukayeseleri 8, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8 Haziran,198.
- Dağ, Mehmet – Tetik, İbrahim. Nüzûl Dönemi Kur'ân Tarihi. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kuramer Yayınları, 2023.
- Demircan, Adnan. “Son Peygamber’in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Câhiliye Arapları.” Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed Sempozyumu, Konya: Fecr Yayınları, 13-15 Nisan, 2007.
- Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel. el-Müsned, thk. Şuayb el-Arnâûd - Adil Mürşid. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Ebû Abdîrrahmân el-Ferâhîdî el-Halil b. Ahmed, el-Ayn, thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmîrâî (Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.).
- Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr el-Kurtubi. Camiu'l-Ahkamu'l-Kuran, thk. Mahmud Hamid Osmân. Daru'l Hadis. Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 2006.
- Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhari. Sahîhü'l-Buhârî, thk. Mustafa Dîb el-Biğâ. 2. Cilt. Şam: Dâru İbn Kesir, 1414.
- Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr el-Kastallânî. Letâîfü'l-İşârât li-Fünûnî'l-Kıraat, thk. Merkezü Dirâsâtî'l-Kur'aniyye. Medine: Melik Fehd Mushaf Matbaası, 1434/2012.
- Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî İbn Mücâhid. Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kıraât, thk. Şevki Dayf. Kahire: Nahdatu Mısır, 3. Baskı, 2007.
- Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir El-Belâzürî. Fütuhul-Büldan, thk. Abdulkadir Muhammed Ali. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2014.
- Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir. Fedâ'îlu'l-Kur'ân, thk. Muhammed Enes Mustafa Hın. (Beyrut: Darü'r-Risaletü'l-Alemiyye, 1427/2007).
- Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed el-Cezerî. Ğâyetü'n-Nihâye fi Tabakâi'l-Kurra. Beyrût: Dâru Kutubi'l-İlmiyye, 1427/2006.
- Ebû'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-İsfehani. El-Müfredat fi Garibil-Kuran, thk. Muhammed Halil İtan. (Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1431/2010).
- el-Ceremî, İbrahim Muhammed. Mücemu Ulûmî'l-Kur'an Ulûmü'l-Kur'an Tefsir-Tecvid-Kıraat. Dîmeşk: Daru'l-Kalem, 2001.
- el-Cumâhî, Muhammed b. Sellâm. Tabakâtü fuhûli's-Şuarâ, Kahire: Dâru'l-Maârif, 1952.

- el-Feyyûmî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Hamevî. el-Misbâhu'l-Münîr fî ğarîbî'ş-Şerhi'l-Kebîr (Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.).
- el-Firuzabadi, Mecididdin Muhammed b. Ya'kub. Besairu Zevit Temyiz fî Letaifu'l-Kitabi'l-Aziz, thk: Muhammed Ali Neccar ve Abdul Alim et Tahav, Kahire, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996.
- el-Havlani, Şevkani Ebu Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed, Fethü'l-Kadir: el-Câmi' Beyne Fenneyi'r-Rivaye ve'd-Diraye min İlmi't-Tefsir, thk. Abdurrahman Umeyra, Mansure, Darü'l-Vefa, 1997
- en-Nisaburi Es-Sa'lebi, Ebu İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim. Kısasül-Enbiya Araisül-Mecalis, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Eroğlu, Muhammed. “Dahhak b. Müzahim”. TDV İslâm Ansiklopedisi. 8/410-411. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- er-Rüveyfî, İbn Menzûr Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî. Lisânü'l-'Arab. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2009.
- es-Suyûtî, Celâlüddîn Abdürrahmân. el-Muzhir fî ulûmi'l-luga ve envâihâ, Kahire Dâru İhyâi Kütübi'lArabiyye,
- eş-Şâ'yi, Muhammed b. Abdurrahman. Mücemu Müstelâ Hâtil Ulumul Kur'ân. Riyad: Dârü't-Tedemüriyye, 2012.
- et-Taberânî ,Ebû'l Kasım Süleyman, el-Mu'cemu'l-kebir, Ocak Yayıncılık, 2023.
- ez-Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005.
- Gürkan, Salime Leyla. Zebûr, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Halilî, Dahhâk b. Müzâhîm el-. Tefsîrû'd-Dahhâk. thk. Muhammed Şükrü Ahmet ez-Zâviyeti. 2 Cilt. Mısır: Darü's-Selam, 1. Basım, 1999.
- Hayreddin Karaman, Hadiye Ünsal. Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrıçı, İbrahim Kâfî Dönmez, Sadrettin Gümüş. Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmet el-Bustî. Meşâhîrû Ulemâi'l-Emsâr. thk. Mecdî b. Mansûr b. Seyyid eş-Şûrî. Beyrût: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.

- İbn Sa'd, et-Tabakâtu'l-Kubrâ ,thk. İhsan Abbas Beyut, Dâru Sâdır Dâru Beyrut 1376 /1957.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed Yusuf el-Cezerî. en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr. thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ'. Mısır: el-Matbaatu'l-Ticaretu'l-Kübra, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed Yûsuf. Gâyetü'n-Nihâye fî tabakâti'l-Kurra. Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1932.
- İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. Müncidü'l-Mukriîn ve Mürşidi't-Talibin. Mekke: Daru Alemlî Fevaid, 1998.
- İbrahim Mustafa vd., Mucemu'l-vasît (İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.).
- İsmail Cerrahoğlu. Tefsir Usûlü. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973-1974.
- Kahraman, Ferruh. "Araplarda Şiir: Sözlü, Görsel ve Yazılı Kültürde İnsan." İlahiyat Akademi, Aralık 2021.
- Kattân, Mennâ Halil el-. Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân. Mısır: Darü'l-Meârif, 3. Basım, 1421.
- Kaya, Mahmut. "Fârâbî". TDV İslâm Ansiklopedisi. 12/145-162. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kırca, Celal. "İbn Ya'mer". TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kıyıcı, Selahattin. "Ezherî, Muhammed b. Ahmed". TDV İslâm Ansiklopedisi. 12/65. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Luvîs Ma'lûf el-Yesûî-Ferdinand (Totle) Tevtel el-Yesûî, el-Müncid fî'l-luğati ve'l-edebi ve'lulûm (Beyrut: el-Matbabati'l-Kâsûlîkiyye, 1956).
- Mutçalı, Serdar. Arapça-Türkçe Sözlük. Ankara: Dağarcık Yayınları, 1995.
- Nureddîn Ali b. Bekr el-Heysemî. Mecmaü'z-Zevaid ve Menbaü'l-Fevâid. Beyrut: Dâru'l Kitâbü'l-Arabiyye, ts.
- Öztürk, Mustafa – Ünsal, Hadiye. Kur'an Tarihi. Maltepe Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Régis Blachère, Târîhu'l-edebil'l-'Arabî, Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1404/1984.
- Régis Blachère. Târîhu'l-edebil'l-'Arabî. Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1404/1984
- Reinhart Pieter Anne Dozy, Tekmiletül-meâcimil-Arabiyyeti (Vizâretu's-Sekâfeti ve'l-İ'lâm, 1979).

- Sa'd, Muhammed b. Tabakatü'l-Kebîr. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrût: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1990.
- Sinanoğlu, Mustafa. Eski Ahid ve Kur'ân-ı Kerîm'de Sîna Vahyi, İslam Araştırmalar Dergisi 2, Temmuz 1998.
- Suyutî, Abdurrahman b. Ebu Bekir Celaleddin es-. Buğyetü'l-Vuât fî Tabakati'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Lübnan: Mekbetetü'l-Asriyye, ts.
- Şemseddin Ebi Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî. Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâ'r-Ricâl. thk. Ğanîm Abbas Ğanîm, Mecdi's-Seyd Emin. el-Farûku'l-Hadîsetü Li't-Tibaati ve'n-Neşr, 1. Basım, 2004.
- Temel, Nihat. Kırâat ve Tecvîd İstılahları. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Tural, Hüseyin. "İbn Fâris". TDV İslâm Ansiklopedisi. 19/479-481. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Uğur, Mücteba. "A'meş". TDV İslâm Ansiklopedisi. 3/54. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ünal, Mehmet. Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü. İstanbul: Hacıveysizade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019.
- Yılmaz, Esra. "Kur'ân-ı Kerîm ve Mûsikî Eitiminde Uygulanan Metotlar: Talim ve Meşk Usûlü". Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi 10/1 (31 Ocak 2023), 149-162.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr ale't-Tabakâti ve'l-A'sâr. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-. Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ. thk. Ali Ebû Zeyd. Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-. Tezkiratü'l-Huffâz. Lübnan: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1998.
- Zerkani, Muhammed Abdulazim ez-. Menâhilü'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'ân. thk. Ahmed Şemseddin. Lübnan: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 5. Basım, ts.